

વાદી-કવિ બપ્પભટ્ટિસૂરિ

મધુસૂદન ઢાંકી

ઈસ્વીસનના આઠમા શતકમાં, મૈત્રક મહારાજ્યના અવનતિ કાળે, આ મહાન જૈન વાગ્મી અને વાદી ઉત્તર ગુજરાતમાં થઈ ગયા. પ્રબન્ધો અનુસાર એમનો મુનિરૂપેણ શિક્ષાકાળ બેકે મોઢેરા પંથકમાં વીત્યો છે, તો પણ તેમનું કર્મક્ષેત્ર (એ જ સ્રોતો અનુસાર) ગુજરાત બહાર દશાણ્ડિશમાં ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કાન્ધકુબ્જ (કનોજ), તેમ જ શૂરસેન-પ્રદેશમાં મથુરા, અને ગૌડ-દેશમાં લક્ષણાવતી (લખનૌતી) તરફ રહ્યું હોઈ ગુજરાતની આ પ્રાકૃમધ્યકાલીન વિભૂતિ-વિશેષનું નામ થોડાક જૈન વિદ્વાનો તેમ જ કેટલાક ઇતિહાસજ્ઞો બાદ કરતાં અલ્પ પરિચિત જ રહ્યું છે.

નિર્ગન્થ-શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના ચૈત્યવાસી આમ્નાયમાં થઈ ગયેલા આ મુનિ-કવિનું જીવનવૃત્ત પશ્ચિમ ભારતમાં રચાયેલ, મુખ્યત્વે મધ્યકાલીન તેમ જ ઉત્તર મધ્યકાલીન, જૈન ચરિત-પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં સંકલિત થયું છે. ઉપલબ્ધ છે તે સાહિત્ય બારમા-તેરમા શતકથી લઈ પંદરમા શતકના મધ્યાહ્ન સુધીના ગાળાનું છે. તેમાં સૌથી જૂનું તો પ્રાકૃત ભાષા-નિબદ્ધ બપ્પભટ્ટિસૂરિ-ચરિત છે, જેની હસ્તપ્રત જ સં. ૧૨૯૧ / ઈ. સં. ૧૨૩૫ની હોઈ પ્રસ્તુત કૃતિ તે પૂર્વની, ઓછામાં ઓછું બારમા શતક જેટલી પુરાણી તો હોવી જોઈએ^૧. તે પછી જોઈએ તો રાજગચ્છીય પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સં. ૧૨૭૮) અંતર્ગત “બપ્પભટ્ટિચરિત”^૨ જે આગળ કહ્યું તે પ્રાકૃત ચરિત અને અન્ય, આજે અજ્ઞાત એવાં, એકાદ બે ચરિતોને પલ્લવિત કરી રચાયું હોય તેમ લાગે છે^૩. એક આમપ્રબન્ધ નામે પ્રબન્ધ પણ રચાયેલો છે^૪. તેના પ્રવિભાગો તો પ્રભાવકચરિતાદિ ગ્રન્થમાં મળે છે તેવા છે, પણ મુદ્રિત રૂપેણ પૂરો પાઠ ઉપલબ્ધ ન હોઈ તેના વિષે હાલ તો કશું કહી શકાય તેમ નથી. ત્યાર બાદ નાગેન્દ્રગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબન્ધચિંતામણિ (સં. ૧૩૬૧ / ઈ. સં. ૧૩૦૫) અંદરનો “બપ્પભટ્ટિસૂરિ-પ્રબન્ધ”^૫, ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ અન્તર્ગત “મથુરાપુરી-કલ્પ” (આ. સં. ૧૩૮૯ / ઈ. સં. ૧૩૩૩)^૬, રાજગચ્છીય રાજશેખરસૂરિ કૃત પ્રબન્ધકોશ (સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સં. ૧૩૪૯)^૭, અને સંકલન ગ્રન્થ પુરાતન-પ્રબન્ધ-સંગ્રહ અંતર્ગત પ્રત ‘P’ (લિપિ સંવત્ ૧૫૨૮ / ઈ. સં. ૧૪૭૨)^૮ એ મુખ્ય કૃતિઓ છે. આ સિવાય તપાગચ્છીય મુનિસુંદરસૂરિનો સટીક ઉપદેશરત્નાકર (ઈસ્વીસનના ૧૫મા શતકનો આરંભ)^૯ તથા શુભશીલ ગણિનાં શત્રુંજયકલ્પવૃત્તિ (સં. ૧૫૧૮ / ઈ. સં. ૧૪૬૨) અને પંચશતી-પ્રબોધ-સમ્બન્ધ (વિ. સં. ૧૫૨૧ / ઈ. સં. ૧૪૬૫)^{૧૦} અંદરના કેટલાક સમ્બન્ધોને મુખ્ય રૂપે ગણાવી શકાય. આ સૌમાં (મુદ્રિત રૂપે ઉપલબ્ધ છે તેમાં) વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગી તો કેવળ બારમાથી ચૌદમા શતકનાં સંસ્કૃત સાધનો જ છે. પછીના બધા જ પ્રબન્ધો આગળનાં લખાણોના આધારે જ સંક્ષિપ્તમાં લખાયાં છે, અને તેમાં કોઈ કોઈમાં નવી વાતો ઘુસાડવા જતાં મૂળ બગડેલા ભાગોમાં વિશેષ વિકૃતિ દાખલ થઈ ગઈ છે.

પ્રબન્ધોમાં કથેલ બપ્પભટ્ટિસૂરિના વૃત્તાંતમાં આવતી કેટલીક વાતો અને ઘટનાઓ વિશ્વસ્ત જણાય છે, તો કેટલીક ગડબડયુક્ત, કલ્પિત, અને અશ્રદ્ધેય છે : આમાંની કેટલીક ધાર્મિક મમત્વ-દર્શક, અકારણ મહિમાપરક, અને તેથી સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ, અહોભાવ, તેમજ અતિશયોક્તિથી રંગાયેલી છે. ઉપયુક્ત ચરિતો-પ્રબન્ધોના નિરીક્ષણ પરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તેમાં જે પ્રમાણમાં જૂનાં છે તેના કર્તાઓની સામે બપ્પભટ્ટિ સમ્બદ્ધ મૌખિક અનુશ્રુતિઓ સિવાય લેખિત પરમ્પરા સાચવતા થોડાં વધારે જૂનાં (પણ આજે અલભ્ય) સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બેત્રણ (સંક્ષિપ્ત) પ્રબન્ધો-ચરિતો હતાં, તેમાં પ્રસંગોચિત સંભાર ઉમેરી, બપ્પભટ્ટિસૂરિના હોય કે ન હોય તેવાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પદો એમના મુખમાં (કે પ્રાસંગિક પરિસરમાં) ગોઠવી, ઇતિહાસની તો ઠીક પણ ઔચિત્યની પણ

પરવા કર્યા સિવાય, મૂળ હકીકતોને કેવળ કલ્પનાના બળે અને સ્વરુચિ તેમ જ સાંપ્રદાયિક આવશ્યકતા અનુસાર ફેરફાર કરીને, વધારીને, પ્રબંધકારોની કહેવાની રીતે, રજૂ કરી છે.

સાંપ્રત કાળે ગોપગિરિરાજ મૌર્ય યશોવર્મા (૮મી શતાબ્દી પૂર્વાર્ધ) પર ગવેષણા ચલાવનાર વિદ્વાનોએ બપ્પભટ્ટિ સમ્બંધ પ્રકાશિત જૈન પ્રબંધાત્મક સાહિત્યનો સૌ સૌની સૂઝ પ્રમાણે ઉપયોગ તો કર્યો છે: પણ પ્રબંધકારોનાં ગૂંચવાડા અને કેટલીક અસંભવિત વાતોથી, તેમજ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિકોણથી થયેલા નિરૂપણથી કંટાળીને બપ્પભટ્ટિના વિષયમાં (અમુકાંશે તો બપ્પભટ્ટિ જૈન હોવાને કારણે પણ) વિશેષ વિચારી શક્યા નથી^{૧૧}. વધુમાં આધુનિક અન્વેષકોનું મુખ્ય લક્ષ્ય યશોવર્મા (અને મદ્રમહીવિજય તથા ગૌડવહોના કર્તા, એમના સભા-કવિ 'વાકપતિ') હોઈ, બપ્પભટ્ટિને એમનાં લખાણોમાં સર્વથા અન્યાય નહીં થયો હોય તોયે અધિકાંશે તેમની ઉપેક્ષા તો થયેલી છે^{૧૨}.

પ્રબંધો અનુસાર બપ્પભટ્ટિ પાંચાલ(ભાલ-પંચાળ)માં ડુંવાઉઠી (ધાનેરા પાસેના ડુવા) ગ્રામના નિવાસી હતા^{૧૩}; બાળવયે ઘેરથી રિસાઈને ચાલી નીકળેલા, ને પછી પાટલા ગ્રામ(પાડલ)ના પુરાણા જીવંતસ્વામી નેમિનાથના ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક, મોદગચ્છીય આચાર્ય સિદ્ધસેન સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી દીક્ષિત થયેલા. પ્રવ્રજ્યા સમયે એમનું 'ભદ્રકીર્તિ' નામ રાખવામાં આવેલું: પણ પછીથી-ચરિતકારો પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે-એમનાં પિતા 'બપ્પ' માતા 'ભટ્ટિ'નાં નામ પરથી 'બપ્પભટ્ટિ' નામ આપવામાં આવ્યું. (આ નામ અપાય તો જ એમના બાળકને પ્રવ્રજિત મુનિ રૂપે બહાલ રાખવાની, યા પ્રવ્રજ્યા દેવા અનુમતિ દેવાની, તેમની તૈયારી હતી એમ ચરિતકારો કહે છે !) નામોત્પત્તિનો આ ખુલાસો અલબત્ત મૂળ (કે પાછલા કાળના ?) પ્રબંધકાર કે ચરિતકારની પોતાની કલ્પના લાગે છે ! કેમકે 'બપ્પ' શબ્દ સન્માનસૂચક છે: તેમાં ગુરુત્વ-વૃદ્ધત્વ-પૂજ્યત્વના ભાવો સમ્મિલિત છે, અને 'ભટ્ટિ' કદાચ ભટ્ટિકાવ્યના મૈત્રકકાલીન કવિ ભટ્ટિ(જમા સૈકા)ના નામને અનુસરીને, ભદ્રકીર્તિની અનુપમ કાવ્યપ્રતિભાને લક્ષમાં રાખી, પછીથી મોટી ઉંમરે એમની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ બાદ આપવામાં આવ્યું હોય. તિલકમંજરીકાર મહાકવિ ધનપાલ, અમમચરિતકાર મુનિરત્નસૂરિ ઇત્યાદિ લેખકો તો તેમને 'ભદ્રકીર્તિ' નામે જ સંબોધે છે^{૧૪}. (એક કલ્પના એ પણ થઈ શકે કે તેઓ પંજાબમાં આવેલ 'ભટ્ટિકદેશ' પંથકથી નીકળેલ 'ભટ્ટિ' નામથી ઓળખાતી (રાજપુત) જ્ઞાતિમાં થયા હોય. વર્તમાને ગુજરાતની 'ભાટિયા' કોમ, સંગીતમાં 'ભટિયાર' રાગ ઇત્યાદિનો સંબંધ પણ આ ભટ્ટિકદેશ સાથે હોય તેમ લાગે છે.)

ભદ્રકીર્તિના ગુરુ આચાર્ય સિદ્ધસેનસૂરિ તે મોટે ભાગે વાચક ઉમાસ્વાતિના સભાપ્ય-તત્ત્વાર્થોધિગમશાસ્ત્ર (આ. ઈ. સં. ૩૫૦-૪૦૦) પર ઈ. સં. ૭૬૦-૭૭૦ ના અરસામાં સંસ્કૃતમાં બૃહદ્વૃત્તિ રચનાર 'ગન્ધહસ્તિ સિદ્ધસેન' હોઈ શકે^{૧૫}, અને પ્રબંધોમાં અપાયેલી પૃથક્ પૃથક્ મિતિઓ અનુસાર બપ્પભટ્ટિસૂરિનો સરાસરી પૂર્વકાળ પણ એ જ અરસાનો છે, તેમ જ એ કાળે તો કોઈ અન્ય શ્વેતામ્બર સિદ્ધસેન સૂરિના અસ્તિત્વ વિશેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયથીયે પ્રાપ્ત થતો નથી^{૧૬}. વિશેષમાં ગન્ધહસ્તિ સિદ્ધસેન એક અચ્છા સંસ્કૃતજ્ઞ અને આગમોના તેમજ દર્શનોના પારગામી પંડિત હતા. ભદ્રકીર્તિએ આવા જ સમર્થ ગુરુ પાસે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય. સિદ્ધસેન ગણિના પ્રગુરુ સિંહશૂર ક્ષમાશ્રમણની મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણના દ્વાદશારનચચક (છઠ્ઠા શતકનો મધ્યભાગ) પરની ટીકા (આ. ઈ. સં. ૬૭૫)માં^{૧૭} ઊંડાણભર્યું, નયાશ્રિત તાર્કિક-દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન એવં બહુશ્રુતતા વ્યકત થાય છે. બપ્પભટ્ટિસૂરિનું વાદીત્વ અમુકાંશે સ્વશાખાની આ આગમિક અતિરિક્ત દાર્શનિક એવં ન્યાયપ્રવાણ પરંપરાને આભારી હોઈ શકે. બપ્પભટ્ટિ એક ઉત્કૃષ્ટ કવિ હોવા ઉપરાંત અજ્ઞેય વાદી પણ હતા, તે સમ્બંધનાં પ્રમાણો વિષે આગળ નોંધશું. બપ્પભટ્ટિસૂરિના જીવન વિષે પ્રબંધોમાંથી (અને યશોવર્મા પરના આધુનિક અન્વેષણોના આધારે) તારવી શકાતી કેટલીક વિશેષ એવં પ્રમુખ ઘટનાઓ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) બાલમુનિ અવસ્થામાં મોઢેરામાં ગોપગિરિરાજ યશોવર્માની ત્યકતા રાણી સુયશાના^{૧૮} પુત્ર 'આમ(આમ્ર)'ની સાથે થયેલ સહ ઉછેરને કારણે મૈત્રી^{૧૯} :
- (૨) કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુકતાપીડ સાથે ઈ. સં. ૭૪૦-૭૪૧ માં થયેલ યુદ્ધમાં યશોવર્માનો પરાજય, એમાં ગુમાવાયેલું કનોજ, અને પછીથી કેટલાંક વર્ષો બાદ થયેલ મરણ, અને રાજકુમાર 'આમ'નો તે પછી ગોપગિરિમાં રાજ્યાભિષેક :
- (૩) આમરાજે ગોપાદ્રિ તેડાવેલ બાલમિત્ર બપ્પભટ્ટિ અને એમનું રાજસભામાં કવિરૂપે બેસણું :
- (૪) આમ-નરેન્દ્રના અનુરોધથી સિદ્ધસેનસૂરિએ બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા(સં. ૮૧૧ / ઈ. સં. ૭૫૫)માં આપેલું સૂરિપદ કિંવા આચાર્યપદ. બપ્પભટ્ટિનું તે પછી ગોપગિરિ તરફ જવું; સાહિત્ય પ્રમોદ :
- (૫) ગુરુના સ્વર્ગવાસ પૂર્વે બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા પુન:તેડું^{૨૦} ને ગુરુનું સ્વર્ગગમન; ગુરુબંધુઓ નન્નસૂરિ તથા ગોવિંદસૂરિને (મોઢેરા-પાટલાનો) ગચ્છભાર સૌપી બપ્પભટ્ટિનું ગોપગિરિ તરફ પુનર્ગમન; સભામાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં કાવ્ય-ગોષ્ઠીઓ; તેમની શૃંગારી મન:પર્યય કાવ્ય-રચનાઓથી સારાંક (વા ઘૃણાયમાન) રાજ આમ; આમે મોકલેલી વારાંગના દ્વારા બપ્પભટ્ટિની શીલપરીક્ષા; આમનું ગણિકાના પ્રેમમાં ફસાવું; 'આમ'થી અપ્રસન્ન બપ્પભટ્ટિનું ગૌડ દેશની રાજધાની લક્ષણાવતી તરફ ગમન અને ત્યાંના રાજ 'ધર્મ'ની સભામાં બેઠક; અગાઉ યશોવર્માએ ગૌડપતિ પર વિજય કરીને પોતાની સભામાં લાવેલ કવિ વાકપતિરાજનું (કદાચિત આમરાજના વિલાસીપણાને જોઈ, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે) મથુરા તરફ (વાનપ્રસ્થ ગાળવા) ચાલ્યા જવું :
- (૬) આમરાજનું બપ્પભટ્ટિને આવવા માટે પુન: આમંત્રણ; બપ્પભટ્ટિનું આવવું; ગૌડીય બૌદ્ધાચાર્ય વર્ધનકુંજરનો વાદમાં પરાજય. આમરાજની રાજગિરિ (રાજેરગઢ^{૨૧}, રાજસ્થાન) પર ચઢાઈ અને ત્યાંના રાજ સમુદ્રસેનનો કરેલો પરાજય; (અને કદાચ તે પૂર્વે કાન્યકુબ્જની પુન: પ્રાપ્તિ) :
- (૭) બપ્પભટ્ટિના પ્રભાવ નીચે આમરાજનું જૈન દર્શન તરફ ઢળવું, પણ કુલકમાગત વૈદિક ધર્મ છોડવાની અનિચ્છા; અન્યથા આમ દ્વારા ગોપગિરિમાં અને કનોજમાં જિન મહાવીરનાં ઉન્નત જિનાલયોનાં નિર્માણ તથા બપ્પભટ્ટિ દ્વારા, કે પછી એમની પ્રેરણાથી આમરાજ દ્વારા, મથુરાના જિન પાર્શ્વનાથના પુરાતન સ્તૂપનો ઉદ્ધાર : મથુરા જઈને કવિ વાકપતિરાજને તેના અન્તિમ દિનોમાં જૈન બનાવવું :
- (૮) બપ્પભટ્ટિનાં સરસ્વતી, ચતુર્વિંશતિ જિન, ગોપગિરિ-મહાવીર, મથુરા સ્તૂપના જિન, અને ગોકુલના શાન્તિદેવી સહ શાંતિનાથને ઉદ્દેશીને બનાવાયેલ સંસ્કૃત સ્તોત્રો તથા શતાર્થી (મુક્તક) અને પ્રાકૃતમાં રચેલ મુક્તકોની તારાગાગ નામક (શંકુકે રચેલ પદ્ય-કોશ) રચના :
- (૯) આમરાજ સાથે સૂરિની ઉજ્જયન્તગિર્યાદિ સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થધામોની યાત્રા, ઉજ્જયન્તગિરિ સમીપ દિગમ્બરોનો વાદમાં પરાજય કરી શ્વેતામ્બરોના કબજામાં તીર્થને મૂકવું :
- (૧૦) આમનું મૃત્યુ. આમના અનુગામી હુંદુક સાથે બપ્પભટ્ટિની અસહમતિ. ગણિકાસકત હુંદુકથી જન બચાવવા તેના પુત્ર ભોજનું ભાગી નીકળવું; અન્તે તેના દ્વારા હુંદુકનો વધ; તે પહેલાં અતિ વૃદ્ધ વયે બપ્પભટ્ટિનો કનોજથી વિહાર અને તત્પશ્યાત્ ઈ. સં. ૮૩૯માં સ્વર્ગગમન.

ચરિતકાર-પ્રબંધકારનાં લખાણોમાં રહેલા કેટલાક વિસંવાદો મેં અહીં નોંધ્યા નથી; પણ ઉપર લખ્યું છે તેમાંથી જે ઐતિહાસિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે તે તરફ તો ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે :

- (૧) ગોપગિરિ જેટલા દૂરના સ્થળથી ઉત્તર ગુજરાતના મોઢેરામાં ગોપગિરિના રાજકુમાર આમનું બાળવયે રહેવું જરા અવ્યવહારુ લાગે છે. આ આમરાજ નજદીકના પ્રદેશમાં, ગુર્જરદેશનો પ્રતીહારવંશીય કુંવર તો નહીં હોય^{૨૨}? ઈસ્વીસનના આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ક્યારેક આનર્તનો આ ભાગ વિકસી રહેલ પ્રતીહાર રાજ્યનો ભાગ બનેલો, એ વાત તો સુવિદિત છે.
- (૨) ચરિતકારો રાજ આમનું 'નાહાવલોક' એટલે કે 'નાગાવલોક' બિરુદ આપે છે તે તો પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીય(ઈ. સં. ૮૧૫-૮૩૩)નું ગણાય છે. 'આમરાજ' એ નાગભટ્ટ દ્વિતીય હોય તો આમના પુત્રનું દુંદુક નામ ધરગદ્યું માની, તેને નાગભટ્ટ-પુત્ર રામભદ્ર માની શકાય. (દુંદુકની પેઠે રામભદ્ર પણ 'નામચીન' હતો ! પ્રતીહાર પ્રશસ્તિઓમાં એને લગતી નોંધો મળતી નથી !) અને જેમ દુંદુકના પુત્રનું નામ ભોજ હતું તેમ રામભદ્રના પુત્રનું નામ મિહિરભોજ હતું, તેમજ તેની રાજધાની પણ આમ-પૌત્ર ભોજની જેમ કનોજ જ હતી, અને જ્વાલિયર પણ તેના આધિપત્ય નીચે હતું: આ સમાન્તર-સમરૂપ વાતોનો શું ખુલાસો કરવો ?
- (૩) પ્રબન્ધો મૌર્ય યશોવર્માએ ગૌડપતિ ધર્મને હરાવ્યાનું કહે છે જે કેવળ ગોટાળો જ છે ! યશોવર્માના સમયમાં તો મગધ-ગૌડદેશ ગુપ્તરાજ જીવિતગુપ્ત દ્વિતીયના આધિપત્ય નીચે હતા^{૨૩} : અને ઈસ્વીસનના આઠમા શતકના છેલ્લા અરણમાં તો એક બાબુથી વત્સરાજ પ્રતીહાર, ગૌડપતિ ધર્મપાલ, અને રાષ્ટ્રકૂટ સમ્રાટ ધ્રુવ તથા એના અનુગામી ગોવિન્દ દ્વિતીય વચ્ચે કનોજ ઉપલક્ષે ભારે સમરાંગણો ખેલાયેલાં.
- (૪) ઈ. સં. ૭૭૦-૭૭૫ પછી આમની શું સ્થિતિ હતી, કનોજ માટેના ઉપર કથિત ત્રિરંગી ધમસાણોમાં એનો શું હિસ્સો હતો, તે વિષે તો કંઈ જ નોંધાયું નથી; ને તેના મરણની પ્રબન્ધોમાં અપાયેલી મિતિ, ઈ. સં. ૮૩૩-૮૩૪, તો વાસ્તવમાં પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીયના મૃત્યુની છે !
- (૫) સંભવ છે કે પ્રબંધકારોએ પ્રારંભમાં બપ્પભટ્ટિનો ગોપગિરિપતિ અસલી રાજ આમ સાથેનો સમ્બન્ધ, ને આમના વિલોપન બાદ એમનું ગૌડપતિ ધર્મપાલની રાજધાની લક્ષણાવતી તરફ પ્રયાણ, અને પછીનાં વર્ષોમાં નાગભટ્ટ દ્વિતીયની કનોજની સભામાં સ્થાન, એ બધી વાતો ભેળવી ગૂંચવી મારી હોય^{૨૪} : અને વાક્યપતિરાજને જૈન બનાવ્યાની વાત તો પ્રબન્ધકારોની પોતાની ધર્મધેલી કલ્પનાથી વિશેષ નથી^{૨૫} ! આ બધા કોયડાઓ ઉકેલવા આ પળે તો કોઈ વિશેષ જૂનું અને વિશ્વસ્ત સાધન નજરે આવતું નથી; પણ સાથે જ પ્રબન્ધોની બધી જ વાતો કાઢી નાખવાને બદલે આઠમા-નવમા શતકમાં બનેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-તથ્યોનું પૂરું તેમ જ વ્યવસ્થિત જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેમણે ગૂંચો ઊભી કરી દીધી છે એમ માની, આ સમસ્યાઓનો પૂર્ણ ઉકેલ ભવિષ્ય પર છોડવો જોઈએ^{૨૬}. એટલું તો લાગે છે જ કે બપ્પભટ્ટિનું પ્રારંભે યશોવર્માના પુત્ર આમની સભામાં સ્થાન હતું. (આમરાજ નિ:શંક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે; તે ગોપગિરિના મૌર્યવંશમાં થઈ ગયો છે. જ્વાલિયર પાસે તેના નામથી વસ્તું હોય તેવી શક્યતા દર્શાવતું 'આમરોલ' [આમ્રપુર] નામક ગામ પણ છે, અને ત્યાં આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધના અરસામાં મૂકી શકાય તેવું પુરાતન, શિલ્પકલામંડિત, પ્રતીહાર-સમાન શૈલીનું શિવાલય પણ છે.)

બપ્પભટ્ટિના જન્મ, દીક્ષા, સૂરિપદ અને મૃત્યુ સમ્બન્ધી પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં જે નિશ્ચિત આંકડાઓ દીધા છે (જુઓ અહીં લેખાન્તે તાલિકા) તેમાં એકાદ અપવાદ સિવાય એકવાક્યતા નથી. જોકે સ્થૂળમાનથી જેતાં આઠમી-નવમી શતાબ્દીમાં તેઓ થઈ ગયા તે વાત તો સુનિશ્ચિત એવં વિશ્વસનીય છે. પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં મળતા પ્રસ્તુત આંકડાઓ રજૂ કરી તેમનો સમય-વિનિશ્ચય કરવા યત્ન કરીશું.

પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં મળતી આ મિતિઓની સત્યાસત્યતા ચકાસવા માટે આપણી સામે બપ્પભટ્ટિસૂરિને સ્પર્શતી કેટલીક પ્રમાણમાં સુદૃઢ કરી શકાય તેવી મિતિઓ છે :

- (૧) યશોવર્માના ઈ. સં. ૭૪૦-૭૪૧ના પરાજય પછીથી આમનું ઈ. સં. ૭૪૩-૭૫૪ વચ્ચેના કોઈ વર્ષમાં, પણ યશોવર્માના મરણ પછી તુરતમાં જ, રાજ્યારોહણ થયું હોવું ઘટે. એ સમયે તે તદ્દન બાળક હોવાને બદલે ૨૨-૨૩ વર્ષનો જુવાન નહીં હોય તો ૧૭-૧૮ વર્ષનો કિશોર તો હશે જ. એ ન્યાયે બપ્પભટ્ટિનું વય પણ લગભગ એટલું જ હોવું ઘટે અને એથી એમનો જન્મ પ્રબન્ધકારો કહે છે તેમ ઈ. સં. ૭૪૪ જેટલા મોડા વર્ષમાં થયો હોવાનું આમ તો સંભવતું નથી.
- (૨) તેમની દીક્ષા સાત વર્ષની વયે થયેલી તે વાત તો ઠીક છે, પણ ૧૧ જ વર્ષના બાળમુનિ રાજસભામાં કવિ હોય અને વળી એટલી નાની અવસ્થામાં તેમને સૂરિપદ પણ મળે તે માનવા યોગ્ય કે બનવાભેગ વાત નથી. ગુરુ સિદ્ધસેનસૂરિ ઓછામાં ઓછું ઈ. સં. ૭૬૫-૭૭૦ સુધી તો જીવિત હોય તેવી અટકળ થઈ શકે છે^{૨૭}. આથી બપ્પભટ્ટિસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યું હોય તે ઈ. સં. ૭૬૫ના અરસામાં હશે; અને તે માટેની ઈસ્વીસન ૭૫૫ વાળી મિતિ સાચી હોય તો બપ્પભટ્ટિના જન્મની મિતિ ઈસ્વી. ૭૪૪ ને બદલે વહેલી, કલ્પપ્રદીપકાર અનુસારની ઈ. સં. ૭૩૩ હોવી ઘટે: પણ તો પછી તેમના ૯૫ વર્ષના આયુષ્ય તેમજ અંતિમ વર્ષોની ઘટનાઓ, તેમજ ૮૩૯ની મૃત્યુમિતિનો મેળ ન બેસે.
- (૩) જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત “મથુરાપુરીકલ્પ” માં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૮૨૬ / ઈ. સં. ૭૬૯-૭૭૦ માં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ મથુરામાં મહાવીરના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી^{૨૮}. આ મિતિ ભરોસો કરવા લાયક છે. આ વર્ષોમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ પ્રતિષ્ઠાકર્તા આચાર્યની કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે; સંભવ છે કે એ વર્ષમાં તેમના ગુરુ સિદ્ધસેન કદાચ અતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં હજી હયાત હોય.
- (૪) ઉજ્જવ્યન્તગિરિ પર દિગમ્બરોનો (કે નાગ્ન્યમતાવલંબિ યાપનીયોનો વા ઉત્તરના બોટિક / અચેલ ક્ષપણકોનો ?) પરાજય ઈ. સં. ૭૮૪ બાદના કોઈક વર્ષમાં થયો હશે; કેમકે પ્રસ્તુત વર્ષમાં તો હજી (અમ્બાશિખર પર સ્થિત) “સિંહવાહના શાસનદેવી” (અંબિકા) કે જેનું અસલી મંદિર મોટે ભાગે યાપનીય સમ્પ્રદાય દ્વારા પ્રસ્થાપિત હતું, તેનું સ્મરણ વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) સ્થિત પુન્નાટ સંઘના આચાર્ય જિનસેન સ્વકૃત હરિવંશપુરાણ (ઈ. સં. ૭૮૪)માં કરે છે^{૨૯}.
- (૫) પ્રબંધકારોના કથન પ્રમાણે બપ્પભટ્ટિસૂરિ દીર્ઘાયુષી હતા. ૯૫ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયેલા. આ વાત અસંભવિત નથી. તેઓ ચૈત્યવાસી હોઈ, જૈન મુનિનાં આગમોપદેશિત કડક આચાર વા અતિ કઠોર ચર્યાના વ્યવહારમાં પાલનમાં માનતા નહોતા. તેમાંયે વળી કવિજન, અને પાછા રાજસભામાન્ય, એટલે જીવ કંઈક શારીરિક સુખમાં પણ રહ્યો હશે: પણ એ શિથિલાચાર અને સુખશીલપણાની વાત જવા દઈએ તો એ એમના સમકાલિક વિદ્યાધર કુળના સુવિદ્યુત, આચારસમ્પન્ન યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રસૂરિ અને એમના જેટલા જ મહાન અને વિખ્યાત, પંચસ્તૂપાન્વયના મઠવાસી દિગમ્બર આચાર્યો — ગુરુ વીરસેન અને શિષ્ય જિનસેન — પણ દીર્ઘાયુષી હતા. સોલંકી કાળમાં (અને સાંપ્રત કાળે પણ) લાંબું આયુષ્ય પહોંચ્યું હોય તેવા પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ સ્વેતામ્બર જૈન મુનિઓના કેટલાયે દાખલાઓ છે^{૩૦}. આમ સમગ્ર દષ્ટિએ રાજગચ્છીય પ્રધુમ્નસૂરિકૃત વિચારસારપ્રકરણ (ત્રાય: ઈ. સં. ૧૧૭૫-૧૨૦૦) તથા આંચલિક મેરુતુંગાચાર્ય વિચારશ્રોણી (ઈસ્વી ૧૪મી શતીનો અંત કે ૧૫નો પ્રારંભ)માં આપેલી તેમની ઈ. સં. ૮૩૩ની તુલ્યકાલીન નિર્વાણતિથિ સ્વીકારીએ તો એમનો જન્મ કલ્પપ્રદીપ અનુસાર આ. ઈ. સં. ૭૩૩, દીક્ષા આ. ઈ. સં. ૭૪૦, અને આચાર્યપદ આ ઈ. સં. ૭૬૦ એ ક્રમમાં હોવાનો

સંભવ છે^{૩૧}; અને જો પ્રભાવકચરિતકાર અને એમને અનુસરીને પ્રબન્ધકોશકાર કહે છે તેમ તેમની નિર્વાણ-તિથિ ઈ. સ. ૮૩૮-૮૩૯ની હોય તો અગાઉ કહ્યા છે તે આંકડાઓ દશ-પંદર વર્ષ આગળ લેવા પડે; અને તો પછી ગિરનાર યાત્રામાં જે “આમરાજ” હોય તે ગોપગિરિરાજ ‘આમ’ નહીં પણ નાગાવલોક પ્રતીહાર નાગભટ્ટ દ્વિતીય માનવો ઘટે. આમ એકંદરે જોતાં તેમના અસ્તિત્વના સમય-વિસ્તારનો પૂરેપૂરો સંતોષજનક નહીં તો યે કેટલેક અંશે કામ ચાલી શકે તેવો નિર્ણય થઈ જતાં હવે એમના જીવનનાં અન્ય પાસાંઓ તપાસવાનાં રહે છે: વિશેષ કરીને એમનું (૧) કવિત્વ; (૨) વાદીત્વ, અને તેમની પ્રેરણાથી આમરાજે કરાવેલ (૩) જિનાલય-નિર્માણાદિ.

બપ્પભટ્ટિ એક પ્રાંજલ અને સિદ્ધહસ્ત કવિ હતા તે વાતના પ્રબન્ધો અતિરિક્ત બે વર્ગમાં આવી જતાં કેટલાંક અન્ય અને સચોટ પ્રમાણો છે: એક તો અન્ય નિર્ગન્થ વાક્યકારોએ એમની કવિરૂપેણ કરેલી પ્રશંસા અને તેમની કાવ્યપ્રતિભાને અર્પિત કરેલ અંજલિઓ; બીજું એમની ઉપલબ્ધ કાવ્ય કૃતિઓ. એને હવે ક્રમવાર જોઈ જઈએ :

(૧) રાજગચ્છીય વિનયચન્દ્ર સ્વરચિત કાવ્યશિક્ષા(આ. ઈ. સ. ૧૨૨૫-૧૨૩૫)ના આરંભે, તથા પરિચ્છેદ “પ”માં, બપ્પભટ્ટિની વાણીનું આહ્વાન અને સ્મરણ કરે છે : યથા :

નત્વા શ્રીભારતી,દેવીં બપ્પભટ્ટિગુરો ગિરા ।
કાવ્યશિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ નાનાશાસ્ત્રનિરીક્ષણાત્ ॥૧૧॥^{૩૨}

તથા

યોગૈર્લગ્નૈશ્ચ નક્ષત્રૈર્ગૃહૈવૈરૈશ્ચ સપ્તભિઃ ।
લક્ષણૈર્જાયતે કાવ્યં બપ્પભટ્ટિ પ્રસાદતઃ ॥૨૨૦॥^{૩૩}

(૨) વિનયચન્દ્રથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે પીર્ણમિક મુનિરત્નસૂરિના અમમસ્વામિચરિત્ર (સં. ૧૨૨૫ / ઈ. સ. ૧૧૬૯)ની જિનસિંહસૂરિએ રચેલી પ્રાન્ત-પ્રશસ્તિમાં ભદ્રકીર્તિનો ‘આમરાજ-મિત્ર’ રૂપે ઉલ્લેખ થયો છે તથા તેમના (પ્રાકૃત ગાથા-કોશ) તારાગાગને પ્રશંસાપૂર્વક યાદ કર્યો છે :

વ્યોમ્નશ્ચ ભદ્રકીર્તૈશ્ચ પ્રેંલતારાગણસ્ય કઃ ।
બહુધામરાજ-મિત્રરાધ્ધસ્યાવૈ તુ વૈભવમ્ ॥૨૦॥^{૩૪}

(૩) અમમસ્વામિચરિત્રથી ૯ વર્ષ પૂર્વે, બૃહદ્ગચ્છીય આબ્રદેવ સૂરિના શિષ્ય નેમિચન્દ્રસૂરિના પ્રાકૃત અનંતનાથચરિય (સં. ૧૨૧૬ / ઈ. સ. ૧૧૬૦) અંતર્ગત પાલિત્તસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિ સાથે બપ્પભટ્ટિની કવિતાની પ્રશંસા કરી છે^{૩૫} :

પહુણો પાલિત્તય - બપ્પહટ્ટિ-સિરિ વિજયસીહ નામાણો ।
જાણયંતિ મહચ્છરિયં જં તા ગુરુણો વિ સુકહનં ॥૧૧॥

(૪) આ ત્રણે રચયિતાઓથી અગાઉ, ચન્દ્રકુલના યશોભદ્રસૂરિ-ગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિ (સાધારણાંક)ની વિલાસવઈકહા (વિલાસવતીકથા: સં. ૧૧૨૩ / ઈ. સ. ૧૦૬૭)માં કર્તાએ સ્વગચ્છને (યશોભદ્રસૂરિ-ગચ્છને) “રાજસભાશેખરી બપ્પહટ્ટિ(બપ્પભટ્ટિ)”ના સંતાનરૂપે પ્રસવેલી બતાવ્યો છે : યથા :

સંતાણે રાયસહાસેહરિબપ્પહટ્ઠિસૂરિસ્સ ।
જસમદ્સૂરિગચ્છે..... ઇત્યાદિ ॥^{૩૬}

ઉપલબ્ધ ચરિતાદિ પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિનો આમરાયની સભા સાથેનો જે સમ્બન્ધ બતાવ્યો છે તેનું મજબૂત સમર્થન એતદ્ સાહિત્યથી વિશેષ પુરાણા અને સ્વતન્ત્ર સાધનો ઉપર ઉદ્દેશિત અમમસ્વામિચરિત્ર તથા તેથી પણ પુરાણી વિલાસવતીકથાથી મળી રહે છે.

(૫) વિલાસવર્ષક્રહાથી તો ૧૦૬ વર્ષ બાદ, પણ પ્રભાવકચરિતથી ૧૦૪ વર્ષ પહેલાની એક ચતુર્વિંશતિપદ્મ ધાતુમૂર્તિ પરના સં. ૧૨૨૯ / ઈ. સં. ૧૧૭૩ના અભિલેખમાં તેની પ્રતિષ્ઠા મોદગચ્છમાં “બપ્પભટ્ટિ” સંતાનીય જિનભદ્રાચાર્યે કરાવેલી તેવો ઉલ્લેખ છે^{૩૭}. આ લેખથી બપ્પભટ્ટિસૂરિ પરંપરાથી મોદગચ્છ સમ્બદ્ધ હોવાનું પ્રબન્ધકારો કહે છે તે વાતનું સમર્થન મળે છે.

(૬) નાગેન્દ્રકુલના સમુદ્રસૂરિ-શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની પ્રાકૃત રચના મુચ્ચણસુંદરી કથા (મુચ્ચણસુંદરી કથા) [શં. સં. ૯૭૫ / ઈ. સં. ૧૦૫૩ની ઉત્થાનિકામાં પાલિત (પાદલિપ્ત) અને હરિભદ્રસૂરિ સાથે “કઈ બપ્પભટ્ટિ” (કવિ બપ્પભટ્ટિ) પ્રમુખ સુકવિઓને સ્મર્યા છે : યથા :

સિરિપાલિત્તય-કઙ્કબ્પહટ્ઠિ હરિમદ્સૂરિ પમુહાણ ।
કિં મ્મણિયો જાણડજ્જં વિ ન ગુણેહિં સમો જણ સુકઙ્ ॥૧૦૧॥^{૩૮}

પરમારરાજ મુચ્ચ અને ભોજની સભાના જૈન કવિ ધનપાલે પણ તિલકમંજરી (૧૧મી સદી પ્રથમ ચરણ) માં ‘ભદ્રકીર્તિ’, તેમ જ શ્લેષથી તેમની કૃતિ તારાગાગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

મદ્ધકીર્ત્તેર્મત્યાશાઃ કીર્ત્તિસ્તારાગણાધવના ।
પ્રમા તારાધિપસ્યેવ શ્વેતામ્બર શિરોમણેઃ ॥^{૩૯}

નાગેન્દ્રકુલીન વિજયસિંહસૂરિ તથા મહાકવિ ધનપાલના સાક્ષ્યો લભ્યમાન પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યથી તો અઢીસો વર્ષ જેટલાં પુરાણાં છે. આથી ભદ્રકીર્તિ-બપ્પભટ્ટિની ઐતિહાસિકતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થવા અતિરિકત તેઓ ઊંચી કોટીના સારસ્વત હોવા સમ્બન્ધમાં પ્રબન્ધોથી પણ બલવત્તર પ્રમાણ સાંપડી રહે છે.

ચરિતકારો-પ્રબન્ધકારો (વિશેષ કરીને પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય) બપ્પભટ્ટિસૂરિની બે પ્રાકૃત (તારાગાગ તથા શતાર્થી) અને ચારેક સંસ્કૃત રચનાઓની નોંધ લે છે. બપ્પભટ્ટિના દીર્ઘકાલીન જીવનને લક્ષમાં લેતાં, તેમ જ તેમની સર્જનશીલ, કાવ્યોદ્યમી પ્રતિભાને ધ્યાનમાં રાખતાં એમની આ નોંધાયેલી છે તેથી વિશેષ રચનાઓ હોવી જોઈએ, પણ મધ્યકાળના ઉત્તરાર્ધ સમય સુધીમાં તો તે સૌ અનુપલબ્ધ બની હશે જેથી તેના ઉલ્લેખ થયા નથી^{૪૦}.

બપ્પભટ્ટિસૂરિની શતાર્થી પ્રબંધકારો દ્વારા ઉદ્દેશિત એક મુક્તક હોય તો તે આજે ઉપલબ્ધ છે તેમ માનવું જોઈએ^{૪૧}. અને કેટલાંક વર્ષો અગાઉ ગાથાકોશ તારાગાગની ભાષ, તેની સંસ્કૃત ટીકા સાથે લાગી છે^{૪૨}. કવિની સંસ્કૃત રચનાઓ ચતુર્વિંશતિકા, વીરસ્તુતિ, શારદાસ્તોત્ર, સરસ્વતીસ્તવ, સરસ્વતીકલ્પ અને શાંતિ-સ્તોત્ર પ્રબન્ધોમાં નોંધાયેલી છે; આમાંથી કેટલીક ઉપલબ્ધ છે, પણ વીરસ્તુતિ તેમ જ સરસ્વતી-સ્તવ હજી સુધી મળી આવ્યાં નથી.

આ રચનાઓમાં તારાગાગનું મૂલ્ય પ્રાકૃત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મોટું છે. તેમાં મૂળે ૧૭૨ ગાથાઓ હતી. તેના પરની સંસ્કૃત ટીકા, તેની શૈલી અને રંગદંચ બેતાં, તે દશમા-૧૧મા શતક જેટલી તો જૂની લાગે છે^{૪૩}.

ટીકાકારના કથન અનુસાર બપ્પભટ્ટિસૂરિની ગાથાઓ કોઈ “શંકુક” નામના વિદ્વાને એકત્ર કરી છે^{૪૪}, અને સંભવ છે કે તારાગણ અભિધાન બપ્પભટ્ટિ દ્વારા નહીં પણ આ સમુચ્ચયકારે દીધેલું હશે. વાદી જંઘાલે ઈ. સં. ૯૭૪-૯૭૫માં તારાગણનો કોશના દષ્ટાંત રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૪૫}, તેમ જ ધનપાલ પણ તેનો એ જ નામથી ઉલ્લેખ કરે છે. એથી એટલું તો ચોકકસ છે કે આ તારાગણકોશનું સંકલન ઈસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ પૂર્વે થઈ ચૂકેલું. પ્રસ્તુત કોશમાં પ્રા. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સૂચવેલા સુધારા અનુસાર, સંગ્રહકાર શંકુક પોતાને ‘ના(યા)વલોક’ યા ‘નાહાવલોક’ની (‘નાગાવલોક’ બિરુદધારી પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીયની) સભાનો ગોષ્ઠીક હોવાનું પ્રકટ કરતો હોઈ તારાગણનો સરાસરી સમય ઈસ્વીસન ૮૧૫-૮૩૦ના ગાળાનો તો સહેજ જ માની શકાય^{૪૬}.

તારાગણની ઉત્થાનિકામાં સંકલનકારની પોતાની પ્રસ્તુત કોશ સમ્બદ્ધ ગાથાઓ ઉમેરણ રૂપે દાખલ થયેલી છે. તેમાં મૂળ ગાથા-કર્તાનાં બપ્પભટ્ટિ, ભદ્રકીર્તિ અભિધાનો મળવા ઉપરાન્ત કવિને “ગયવડ્ડમાયરિયં” (ગજપતિ, આચાર્ય), “સેયભિક્કવું” (શ્વેતભિક્ષુ કિંવા શ્વેતામ્બરમુનિ) અને “વાઙ્” (વાદી) કહ્યા છે; આથી બપ્પભટ્ટિની ઐતિહાસિકતા તેમજ નાગાવલોક સાથેનું સમકાલીનપણું સમકાલિક કર્તા શંકુકના સાક્ષ્યથી પૂરેપૂરાં સિદ્ધ થઈ જાય છે : યથા :

જાણિહર બપ્પભટ્ટિં ગુણાણુરાયં ચ ભદ્દજિતિં ચ ।

તહ ગયવડ્ડમાયરિયં ચ સેયભિક્કવું ચ વાઙ્ ચ ॥^{૪૭}

તારાગણના મધ્યકાલીન ટીકાકાર વિશેષમાં બપ્પભટ્ટિને ‘કવિ’ કહેવા ઉપરાન્ત “મહાવાદીન્દ્ર” પણ કહે છે^{૪૮} જેથી બપ્પભટ્ટિ જબરા વાદી હોવાની, ને બૌદ્ધ વર્ધનકુંજર સાથે તેમ જ ગિરનાર પાસે દિગમ્બરો (કે ક્ષપણકો વા યાપનીયો) પર તેમણે વાદમાં જય મેળવ્યાની જે વાત ચરિતકારો કહે છે તેને તારાગણ-સમુચ્ચયકારની પુરાણી ઉક્તિઓ તેમ જ ટીકાકારનું વિશેષણ પરોક્ષ સમર્થન આપી રહે છે. ટીકાકારના મતે તારાગણ “સુભાષિતકોશ” છે. તેમાંની ગાથાઓ ઉપદેશાત્મક હોવાને બદલે મહદંશે લૌકિક, શુદ્ધ સાહિત્યિક છે^{૪૯}. પ્રબન્ધોમાં તો નીતિવાક્યો ને ન્યાયવચનો અતિરિક્ત લૌકિક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પદો પણ એ અનુષંગે ટાંકવામાં આવ્યાં છે^{૫૦}, જેમાંનાં કેટલાંક તેમનાં હોવાની શક્યતા છે^{૫૧}. (સંભવ છે કે ઉપલબ્ધ ‘તારાગણ’ના લુપ્ત થયેલ પત્રોમાં આ ગાથાઓ હશે.)

બપ્પભટ્ટિસૂરિની પ્રાપ્ત સંસ્કૃત રચનાઓમાં ૯૬ શ્લોકમાં નિબદ્ધ ચતુર્વિંશતિ-જ્ઞાનસ્તુતિ^{૫૨} પાદાન્તાદિયમકાંકિત હોઈ, શબ્દાલંકાર એવં અર્થાલંકારથી વિભૂષિત હોઈ, વ્યાખ્યાઓની મદદ સિવાય પૂરી સમજૂ-આસ્વાદી શકાય તેમ નથી. તેમાં કવિનું નૈપુણ્ય તો વસ્તાય છે, ઓજ પણ છે, પરંતુ આલંકારિક ચમત્કાર અને ચતુરાઈ બતાવવા જતાં પ્રસાદ-ગુણની કયાંક કયાંક ન્યૂનતા રહે છે. જ્યારે તેમનાં શારદાસ્તોત્ર^{૫૩} અને સરસ્વતીકલ્પનાં^{૫૪} પદોમાં સરસતા સ્પષ્ટ રૂપે દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ સ્તોત્રના દશમા પદમાં તાંત્રિક રંગ છે^{૫૫}. સ્તોત્રની ગુણવત્તાની કક્ષાના આકલન માટે પ્રસ્તુત કૃતિનાં પહેલાં બે તથા બારમા પદને અત્રે ટાંક્યાં છે. (બારમા પદની છેલ્લી પંક્તિ સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણીય શારદાસ્તવ, ‘યા કુન્દેન્દુતુષારહાર ધવલા’ ના છેલ્લા પદના છેલ્લા ચરણનો પ્રભાવ બતાવી રહે છે.)

[દ્વિતવિલમ્બિતમ]

કલમરાલ વિહજમવાહના સિતદુકૂલવિભૂષણલેપના ।

પ્રણત ભૂમિરુહામૃતસારિણી પ્રવરદેહવિભાભરધારિણી ॥૧॥

અમૃતપૂર્ણ કમળહારિણી ત્રિદશદાનવમાનવસેવિતા ।

ભગવતી પરમૈવ સરસ્વતી મમ પુનાતુ સદા નયનામ્બુજમ્ ॥૨॥

[शार्दूलविक्रीडितम्]

चञ्चञ्चन्द्रमुखी प्रसिद्धमहिमा स्वाच्छन्दराज्यप्रदा ।
 नायासेन सुरासुरेश्वरगणैरभ्यर्चिता भक्तिः ।
 देवी संस्तुतवैभवा मलयजा लेपाङ्गरङ्गद्युतिः
 सा मां पातु सरस्वती भगवती त्रैलोक्यसंजीविनी ॥१२॥

७वे द्वादशपद्युक्त सरस्वतीकल्पनां केटलांड सुरभ्य पद्यो नीचे उद्धृत करीशु^{१६} :

[शार्दूलविक्रीडितम्]

कन्दात् कुण्डलिनी ! त्वदीयवपुषो निर्गत्य तन्तुत्वेषा
 किञ्चिच्चुम्बितमम्बुजं शतदलं त्वदृबृहन्नश्रादधः ।
 यश्चन्द्रद्युति ! चिन्तयत्यविरतं भूयोऽस्य भूमण्डले
 तन्मन्ये कविचक्रवर्तिपदवी छत्रच्छलाद् वल्गति ॥१॥

यस्त्वद्भ्रमृगाङ्गमण्डलमिलत्कान्तिप्रतानोच्छल-
 चञ्चच्चन्द्रकचकविचित्रककुप्कन्याकुल ! ध्यायति ।
 वाणि ! वाणिविलास भङ्गुरपदप्रागल्भ्यश्रृङ्गारिणी
 नृत्यत्युन्मदनर्तकीव सरसं तद्भ्रमृगाङ्गणे ॥२॥

देवि ! त्वद्भ्रतचन्द्रकान्तकरक श्रयोतत्सुधानिर्झर-
 स्नानानन्दतरङ्गितं पिबति यः पीयूषधाराधरम् ।
 तारालंकृतचन्द्र शक्ति कुहरेणा कण्ठमुत्कण्ठितो
 वक्रेणोद्गिरतीव तं पुनरसो वाणीविलासच्छलात् ॥३॥

क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रनिर्गतमहाशेषाहिलोलत्फणा-
 पत्रोन्निद्रसितार विन्दकुहरैश्चन्द्रस्फुरत्कर्णिकैः ।
 देवि ! त्वां च निजं च पश्यति वपुर्यः कान्ति भिन्नान्तरं
 बाह्य ! बह्वपदस्य वल्गति वचः प्रागल्भदुधाम्बुधैः ॥४॥

पश्येत् स्वां तनुमिन्दुमण्डलगातां त्वां चाभितो मण्डितां
 यो बह्वाण्डकरण्डपिण्डितसुधाडिण्डीरपिण्डैरिव ।
 स्वच्छन्दोद्गत गद्यपद्य लहरी लीलाविलासामृतैः
 सानन्दास्तमुपाचरन्ति कवयश्चन्द्रं चकोरा इव ॥५॥

छेला आरभा पद्यभां छ-दोलेद करेलो छे : यथा^{१७} :

[मालिनी वृत्तम्]

किमिह बहुविकल्पैर्जल्पितैर्यस्य कण्ठे
 भवतिविमलवृत्तस्थूलमुक्तावलीयम् ।

भवति भवति ! भाषे ! भव्यभाषाविशेषै-
र्मधुरमधुसमृद्धस्तस्य वाचां विलासः ॥१२॥

આ સરસ્વતીકલ્પમાં પણ તાન્ત્રિક પુટ વરતાય છે : જોકે મન્ત્રના લીધેલા આશ્રય પાછળ કેવળ 'કવિચકવર્તિ' થવા પૂરતી જ વાંછના રહેલી છે. પછીના જૈન તન્ત્રકારોની જેમ ઐહિક વાસનાઓની તૃપ્તિની તેમાં વાત કે આશય દેખાતાં નથી.

પ્રભાવકચરિતમાં કહ્યું છે કે બૌદ્ધ વાદી વર્ધનકુન્જર સાથે વાદ દરમિયાન બપ્પભટ્ટિએ "ધરિત્યાત્તે" શબ્દોથી આરંભાતા શારદાસ્તોત્રની રચના કરી, ગિરાદેવીને પ્રકટ કરી, વાદજયાર્થે ઉપાય અંગે સૂચના મેળવેલી^{૫૮}. પ્રસ્તુત સ્તોત્ર ૧૪ પદ્યયુક્ત હતું તેમ ચરિતકાર કહે છે, (તેમ જ પ્રબંધકોશકાર પણ) ત્યાં નોંધે છે કે દેવીએ બપ્પભટ્ટિને આદેશ આપેલો કે ચૈદેચૌદ વૃત્તો પ્રકાશિત ન કરવા, કેમકે પૂર્ણ સ્તોત્રના પઠનથી તેને પ્રત્યક્ષ થવું પડશે (જે મંત્રવાદ અનધિકારીઓના હાથમાં પડી જાય તો અનર્થ થાય.) આજે તો પ્રસ્તુત સ્તોત્ર મળતું નથી. અને સંભવ છે કે પ્રબંધકારોના સમયમાં તેમાં ૧૪થી ઓછાં પદ્ય હશે, પણ મૂળે તેમાં ૧૪ પદ્યો હતાં તેવી માન્યતા તે કાળે પ્રચારમાં હોવાનો સંભવ છે^{૫૯}.

પ્રભાવકચરિતકાર તથા પ્રબંધકોશકારના કથન અનુસાર ગોપગિરિના મહાવીર બિંબના (પરાજય પશ્ચાત્ મિત્ર બનેલા બૌદ્ધ વિદ્વાન વર્ધનકુન્જર સંગાથે) કરેલ દર્શન સમયે "શાન્તો વેષઃ" નામક ૧૧ પદ્યોવાળું સ્તોત્ર રચ્યું^{૬૦} તથા ગોકુળમાં નંદ સ્થાપિત શાન્તિ દેવતાની જિન (શાન્તિનાથ) સહિત "જયતિ જગદ્રક્ષાકર"થી પ્રારંભાતી સ્તુતિ કરી^{૬૧}. એમ જણાય છે કે ચરિતકારે, તથા તેને અનુસરતા પ્રબંધકારોએ, વસ્તુતયા પ્રમાદવશ જ આવું ઊલટાસૂલટું લખી નાખ્યું છે, કેમકે શાન્તો વેષઃમાં "શાન્તિ" જિન સૂચિત છે અને તેની અંદર કેટલાંક પદ્યો કોઈ દેવી ને ઉદ્દ્યોધન રૂપ છે, જેમાં "શાન્તિદેવતા" વિવક્ષિત હોય તેમ લાગે છે : યથા :

[મન્દાક્રાન્તા]

શાન્તોવેષઃ શમસુખફલાઃ શ્રોતૃગમ્યા ગિરસ્તે
કાન્તં રૂપં વ્યસનિષુ દયા સાધુષુ પ્રેમ શુભ્રમ્ ।
ઇત્યમ્ભૂતે હિતકૃતપત્તેસ્ત્વચ્ચસન્ન વિબોધે
પ્રેમસ્થાને કમિતિ કૃપણા દ્વેષમુત્પાદયન્તિ ॥૧॥

[પૃથ્વી ઉન્દ]

અતિશયવતી સર્વા ચેષ્ટા વચો હૃદયજ્ઞમં
શમસુખફલઃ પ્રાપ્તૌ ધર્મઃ સ્ફુટઃ શુભસંશ્રયઃ
મનસિ કરુણા સ્ફીતા રૂપં પરં નયનામૃતં
કિમિતિ સુમતે ! ત્વચ્ચાન્યઃ સ્યાત્ પ્રસાદકરં સતામ્ ॥૨॥

વાસ્તવમાં આ સ્તોત્ર જ શાન્તિનાથ અને શાન્તિ દેવીને ઉદ્દેશીને રચાયું છે; આથી "જયતિ જગદ્રક્ષાકર" સ્તોત્ર ગોપગિરિ-વીર અનુલક્ષે રચ્યું હોવું જોઈએ, દુર્ભાગ્યે તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી. એના પ્રારંભનું કાન્તિમાન અને ગરિમાપૂત અર્ધચરણ જોતાં તો જણાય છે કે તે અદ્ભુત રચના હોવી જોઈએ.

આ સિવાય "બપ્પભટ્ટિસૂરિચરિત"(ઈ. સ. ૧૨૩૫ પહેલાં)ની અંતર્ગત મથુરા સ્તૂપની સામે બપ્પભટ્ટિએ જે સ્તવન કહેલું^{૬૨} તેનાં ત્રણેક પૃથક્ પૃથક્ ચરણો અહીં ઉદ્દેશિત કરીશું. યથા^{૬૩}:

નમ્રાખણ્ડલ સન્મૌલિ શ્રસ્ત મન્દાર દામભિઃ ।
યસ્યાર્ચિતં ક્રમામ્ભોજં ધ્રાજિતં તં જિનં સ્તુવે ॥૧॥

તથા

નમસ્તુભ્યં ભવાંભોધિ નિમજ્જન્તુ તારિણે ।
દુર્ગાપવર્ગ સન્માર્ગ સ્વર્ગ સંસર્ગ કારિણે ॥૫॥

અને

ન મયા માયા વિનિર્મુક્તઃ શંકે દૃષ્ટઃ પુરા ભવાન્
વિનાઽઽપદં પદં જાતો ભૂયો ભૂયો ભવાર્ણવે ॥

આ કાવ્યાંશોની શૈલી પણ પાછળ ચર્યા તે ત્રણે સ્તોત્રોની જેમ જ અને સ્પષ્ટતઃ અપ્પભટ્ટિની છેઃ સુપ્રાસિત, સુધોષ, એવં ધ્વન્યાકુલ પણ છે. (પ્રસ્તુત કાવ્યમાં અલબ્ત મથુરાના સ્તૂપનો કે અર્હત પાર્શ્વનો ઉલ્લેખ નથી.) વસ્તુતયા શાન્તિસ્તોત્રનાં તેમજ મથુરા જિનવાળા સ્તવનનાં ઉપર ટોકલાં પદો ચેતોહર શબ્દાવલીથી ગુચ્છિત, અર્થગમ્ભીર, સુલલિત, અને પ્રસન્નકર રચનાનાં ઘોતક છે. અપ્પભટ્ટિનો જીવનકાળ સુદીર્ઘ હતો તે જ્ઞેતાં, તેમ જ મધ્યયુગમાં નિર્ગન્થ સમાજમાં તેમની કવિ રૂપેણ બહુ જ મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ધ્યાનમાં રાખતાં, તેમણે વિશેષ કૃતિઓ રચી હોવી ઘટે. એમની જ હોઈ શકે તેવી, પણ વણનોંઘાયેલી, એક કૃતિ સાંપ્રત લેખકના ધ્યાનમાં આવી છે. ચતુષ્ક સ્વરૂપની આ સ્તુતિ જિન અરિષ્ટનેમિને ઉદ્દેશીને રચાયેલી છે. પહેલા પદમાં નેમિ જિન, બીજામાં સર્વ જિનો, ત્રીજામાં જિનવાણી, અને ચોથામાં શાસનદેવી ભગવતી અગ્નિકાની સ્તુતિ કરી છે. આ ચતુષ્ક પ્રકારની સ્તુતિઓ રચવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયાસ અપ્પભટ્ટિ દ્વારા જ, તેમની પ્રસિદ્ધ ચતુર્વિંશતિકામાં થયો છે. ત્યાં ૨૪ જિનનાં ૯૬ પદો આ પદ્ધતિએ જ આયોજિત થયાં છે. પછીથી, વિશેષ કરીને મધ્યયુગમાં, તો આ પ્રથાનો શ્વેતામ્બર રચયિતાઓમાં ઘણો પ્રચાર હતો તેમ તે સમયની મળી આવતી કુડિબંધ રચનાઓના સાક્ષ્યથી સિદ્ધ છે.

મ્નઘરા છન્દમાં રચાયેલી જિન અરિષ્ટનેમિની ઉપર કથિત સ્તુતિના આરંભનાં અને અન્તનાં પદો આ પ્રમાણે છે^{૧૪} :

રાજ્યં રાજીમતી ચ ત્રિદશશશિમુખીગર્વસર્વકષાં યઃ
પ્રેમસ્થામાઽધિરામાં શિવપદરસિકઃ શૈવક શ્રીવુર્ણુઃ ।
ત્યક્ત્વાચ્ચોદ્દામધામા સજલજલધરશ્યામલસ્નિગ્ધકાય-
ચ્છાયઃ પાયાદપાયાદુરુરિતવનચ્છેદનેમિઃ સુનેમિઃ ॥

અને

યા પૂર્વં વિપ્રપત્ની સુવિહિતવિહિતપ્રૌઢદાનપ્રભાવ-
પ્રોન્મીલન્યુણ્યપૂરૈમરમહિમા શિશ્રિયે સ્વર્ગિવારમ્ ।
સા શ્રીમન્નેમિનાથ પ્રભુપદકમલોત્સન્ન શ્રુન્નારભૂઙ્ગી,
વિશ્વાઽન્બા વઃ શ્રિયેઽન્બા વિપદુદધિપતદ્દત્તહસ્તાઽવલમ્બા ॥

આ સ્તુતિમાં અપ્પભટ્ટિની પ્રૌઢીનાં તમામ લક્ષણો મોજૂદ છે. એ જ મૃદુ-મંજુલ ધ્વનિ સમેતનાં પદ્યચરણોના સંચાર, તેમાં સુરુચિપૂર્ણ અલંકારો લગાવવાની લાક્ષણિક રીત^{૧૫}, અપ્પભટ્ટિની વિશિષ્ટ ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાઓ, એમના નિજી પસંદગીના શબ્દ-પ્રયોગો^{૧૬} — જે અન્ય કોઈ સ્તુતિ-સ્તોત્રમાં નજરે પડતા નથી — અને તેના સારાયે

ભાવાદિ સ્પષ્ટતા સૂરિની જ કાવ્યરીતિ સૂચવી ન્હાય છે. પ્રકૃત સ્તુતિ-કાવ્ય તેની લક્ષણ તથા અન્ય તમામ લક્ષણો એતાં સ્પષ્ટતા પ્રાકૃમધ્યકાલીન છે, અને શૈલી-વૈશિષ્ટ્ય અપ્પભટ્ટિ તરફ જ અંગુલિ-નિર્દેશ કરે છે. (આ સિવાય પણ સૂરીસ્વરની અન્ય રચનાઓ હશે; વિશેષ શોધખોળ અને પરીક્ષણથી તેમાંથી કોઈક ને કોઈક પ્રકાશમાં આવવાની શક્યતા છે.)

અપ્પભટ્ટિની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યપ્રતિભા વિષયે તેમની રચનાઓમાંથી ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલ પદ્યો સાક્ષીભૂત બની રહે છે. એમની કાવ્યશૈલી માંજુલ્યપરક, માર્દવલક્ષી, શ્રુતિમધુર, અને પ્રશાન્તરસપ્રવાણ હોવાનું સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. પ્રતીહારકાલીન સંગ્રહકાર શંકુક, મહાકવિ ધનપાલ, નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ, બૃહદ્ગચ્છીય નેમિચન્દ્રસૂરિ, અમમસ્વામીચરિત્ર-પ્રશસ્તિકાર જિનસિંહસૂરિ, અને વિનયચન્દ્રસૂરિ સરખા કાવ્યમર્મજોએ સૂરિવર ભદ્રકીર્તિની ભારતીને અર્પેલી અંગુલિઓ અસ્થાને નહોતી.

પ્રભાવકચરિતકારના કહેવા પ્રમાણે આમરાજે કાન્યકુબ્જમાં સો હાથની ઊંચાઈનું અને ગોપગિરિમાં (કર્ણમાને) ૨૩ હસ્તપ્રમાણ, એમ જિન મહાવીરનાં બે મન્દિરો નિર્માવેલાં. (ગોપગિરિના જિનાલયને મત્તવારણપુકત મંડપ હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતકાર કરે છે^{૧૭}.) કનોજવાળું મન્દિર તો એ નગરના મધ્યયુગમાં વારંવાર થયેલ વિનાશમાં લુપ્ત થયું છે. ગોપગિરિ પર હાલ ચારેક બેટલાં જૂનાં મન્દિરો વિદ્યમાન છે, જેમાં એક જૈન મન્દિર છે ખરું, પણ તે તો સાધારણ કોટીનું અને વિશેષમાં મધ્યકાળનું છે. મહાવીરનું પુરાણું મન્દિર તો કાળના ગર્ભમાં વિલીન થયું જણાય છે, પરન્તુ આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધ, તેમજ નવમા શતકમાં મૂકી શકાય તેવી ઘણી જિનપ્રતિમાઓ ત્યાંના વિશાળ પહાડી કિલ્લા અંતર્ગત પ્રાપ્ત થઈ છે^{૧૮}. વિશેષમાં ગોપગિરિ-વીરના મન્દિર સમ્બદ્ધ કેટલાક અન્ય, અને પ્રબન્ધોથી જૂના, સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે, જે હવે યથાક્રમ જોઈએ :

(૧) સંગમસૂરિના તીર્થમાલા-સ્તવન (૧૨મી સદી પૂર્વાર્ધ)માં આમરાજ કારિત ગોપગિરિના જિન વીરનો જયકાર જગાવ્યો છે : યથા :

યસ્તિષ્ઠતિ વરવેશ્મનિ સાદ્ધાંભિર્દ્રિવિણકોટિભિસ્તિસૃષ્ઠિઃ
નિર્માપિતોઽઽમરાજા ગોપગિરૌ જયતિ જિનવીરઃ ॥૧૦૧॥^{૧૯}

(૨) હર્ષપુરીયગચ્છના શ્રીચન્દ્રસૂરિએ સ્વરચિત પ્રાકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્ર (સં. ૧૧૯૩ / ઈ. સં. ૧૧૩૭)માં એમના પ્રગુરુ અભયદેવસૂરિ સંબદ્ધ સુકૃત-વર્ણનામાં સૂરીશ્વરે ગોપગિરિ પહોંચી, રાજા ભુવનપાલને મળી, ખૂબ પ્રયત્ન બાદ, પૂર્વના રાજાએ જાહેર કરેલ શાસનથી બંધ થયેલ, ત્યાંના શિખર પર રહેલ ચરમ જિન (વર્ધમાન-મહાવીર)ના દ્વારને શાસનાધિકારીઓના અવરોધથી મુક્ત કરાવેલું તેવી વાત નોંધી છે : યથા :

ગોપગિરિસિહરસંઠિયચરમજિણાયયણદારમવરુદ્ધં ।
પુનિવદિન્નસાસણસંસાધણિએહિં ચિરકાલં ॥૧૦૦॥
ગંતૂણ તત્થ મણિઠૂણ ભુવણપાલાભિહાણભૂવાલં ।
અઙ્ગસપયત્તેણં મુક્કલયં કારિયં જેણ ॥૧૦૧॥^{૨૦}

આ અભયદેવસૂરિ ઈસ્વીસનની ૧૧મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા છે અને જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજના શાસનના પ્રાયઃ પહેલા દશકા સુધી વિદ્યમાન હતા. ગ્વાલિયરના જે 'ભુવનપાલ' રાજાનો સન્દર્ભ આ ઘટનામાં આવે છે તે કચ્છપદ્માતવંશીય રાજા 'મહિપાલ' જણાય છે, જેનું શાસન ઈ. સં. ૧૦૮૩માં હોવાનું ત્યાં દુર્ગસ્થ અભિલેખથી જાણમાં છે^{૨૧}. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આમરાજ કારિત જિન વીરના પ્રાસાદથી મધ્યકાલીન

ગુજરાત પરિચિત હતું અને ગુજરાતના જૈન શ્વેતામ્બર મુનિઓ-યાત્રિકો એ તરફ મધ્યકાળમાં ફરીને જતા આવતા થયા હશે તેમ લાગે છે.

(૩) તપાગચ્છીય જિનહર્ષ ગણિએ વસ્તુપાલચરિત (સં. ૧૫૦૫ / ઈ. સં. ૧૪૪૯)માં ગોપગિરિ પર મન્ત્રીશ્વરે કરાવેલ સુક્રતોની જે નોંધ લીધી છે તેમાં ગોપગિરિના આમ નરેન્દ્ર કારિત વીર જિનના ભવનનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે મન્દિર પર મન્ત્રીએ હેમકુમ્ભ મુકાવ્યાની, તેમ જ ત્યાં “આમસરોવર”ની પાળે મન્ત્રીએ પોતાના કલ્યાણ માટે શાન્તિનાથનું મન્દિર કરાવ્યાની નોંધ લીધી છે^{૭૨}. આ ઉલ્લેખ પણ ગોપગિરિ પર આમરાજ કારિત જિન વીરના મન્દિર વિષેનું એક પશ્ચાત્કાલીન પણ સમર્થક પ્રમાણ આપી રહે છે.

ગોપગિરિથી મળેલ જિન પ્રતિમાઓમાં જેનો સમય બપ્પભટ્ટિનો હોઈ શકે તેવી બે પ્રતિમાઓ — જિન ઋષભ તથા અર્હત પાર્શ્વ — નાં ચિત્રો (ક્રમાંક ૨ તથા ૩માં) રજૂ કરું છું, અને વસ્તુપાળના સમયમાં મૂકી શકાય તેવો ત્યાંથી મળેલ એક જિનપ્રતિમાનો શિલાખંડ ચિત્ર ૪માં પ્રસ્તુત કર્યો છે. આદિનાથની ઉપર કથિત, પ્રશમરસ-દીપ્ત, પ્રતિમા કદાચ મંદિરના બહિર્ભાગે કટિ પર કંડારી હશે, જ્યારે પાર્શ્વનાથવાળું બિંબ અખંડ હશે ત્યારે કાયવ્યુત્સર્ગ-મુદ્રામાં જિનને રજૂ કરતું હશે, અને તે ઉપાસ્ય પ્રતિમા હશે.

મથુરામાં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ જે સુક્રતો કરાવેલાં તેની નોંધ “મથુરાપુરીકલ્પ”માં જિનપ્રભસૂરિએ લીધી છે. પહેલી નોંધમાં કહ્યું છે કે વીર નિર્વાણના ૧૨૬૦ વર્ષે (ઈ. સં. ૭૩૩માં) બપ્પભટ્ટિસૂરિ થયા; તેમણે (મથુરા તીર્થનો) ઉદ્ધાર કરાવ્યો, પાર્શ્વજિનની પૂજા કરાવી, ને ઈંટના સ્તૂપને પથ્થરથી મઢાવ્યો, કૂપવાડીનાં નિર્માણ કરાવ્યાં, ઈત્યાદિ :^{૭૩}

તઓ વીરનાહે સિદ્ધં ગએ સાહિએહિં તેરસએહિં વરિસણં બપ્પભટ્ટિસૂરી ઉપ્પણ્ણો તેણ વિ એયં તિત્થં ઉદ્ધરિઅં । વાસજિણો પૂઆવિઓ । સાસયપૂઅકરણત્થં કાણ્ણકૂવકોટ્ટા કારાવિઆ । ચરુાસીઈ એણીઓ દાણિઆઓ । સંધેણઙ્ઙહાઓ રવસંતીઓ મુણિત્તા પત્થરેહિં વેદાવિઓ ઉક્ખિલ્લાવિઆદ્ધત્તો થૂપ્પો । દેવયાએ સુમિણંતરે વારિઓ । ન ઉઘ્ઘાડેયઘો એસુ ત્તિ । તઓ દેવયાવયણેણં ન ઉઘ્ઘાડિઓ, સુઘડિઅપત્થરેહિં પરિવેદિઓ અ ।

બીજી નોંધમાં કહ્યું છે કે આમરાજ જેના (ચરણકમલ સેવે છે તેવા ?) બપ્પભટ્ટિએ વિ. સં. ૮૨૬ (ઈ. સં. ૭૭૦)માં મથુરામાં વીરબિંબ સ્થાપ્યું; યથા :

ગોવાલગિરિમિ જો મુંજેઙ્ઙ તેણ આમરાયસેવિઅકમકમલેણ સિરિબપ્પહદ્દિ-

સૂરિણા અઢ્ઢસયછવ્વીસે (૮૨૬) વિક્કમસંવચ્છરે સિરિવીરવિંબ મહુરાએ છાવિઅં ।^{૭૪}

મથુરાનો સ્તૂપ જ્યાં હતો તે કંકાલી દીલામાંથી, તેના પરિસરમાં, તેમજ મથુરામાંથી અન્યત્રે મળેલી જૈન પ્રતિમાઓમાં કોઈક શકકાલીન, પણ ઘણીખરી કુંષાણકાલીન, અને થોડીક ગુપ્તકાલીન તેમજ મધ્યકાલીન છે, પણ એક પ્રતિમા એવી છે કે જેને આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી શકાય. ચિત્ર ‘૧’ માં રજૂ કરેલા જિન અરિષ્ટનેમિની પદ્મપ્રભાવલીયુક્ત (પણ શીર્ષવિહીન) પ્રતિમામાં પદ્માસનસ્થ જિનની આબુબાબુ વિભૂતિ રૂપે, મહાપ્રાતિહાર્ય રૂપે, બે આમરધારો હોવા અતિરિક્ત શક-કુંષાણ કાળથી ચાલી આવતી મથુરા-પરિપાટી અનુસાર વાસુદેવ તેમ જ બલદેવની અતુર્ભુજ આકૃતિઓ પણ કોરી છે, તદુપરાન્ત પશ્ચિમ ભારતની જિનપ્રતિમા-પ્રથા અનુસાર નીચે સર્વાનુભૂતિ યક્ષ તેમ જ સિંહારૂઢા યક્ષી અગ્નિકા પણ બતાવ્યાં છે, જે સૂચક છે. બપ્પભટ્ટિ અહીં આવ્યા હશે ત્યારે વીર-બિંબ સિવાય આ જિન અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમા પણ કાં તો એમણે, કે પ્રતિષ્ઠા અવસરે એમના અનુરોધથી યા અન્યથા એ સમયે કોઈ શ્રાવકે ભરાવી હોય તો બનવાભેગ છે.

લેખ સમાપન સમયે હવે એક મુદ્દાનું નિરાકરણ થવું જરૂરી છે. અપ્પભટ્ટિસૂરિ સાથે દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં હોવાં ઘટે તેવાં કેટલાંક તત્ત્વો જોડાયેલાં છે : યથા :

- (૧) કીર્ત્યાન્ત નામો દિગમ્બર(તથા યાપનીયસંઘ)ના મુનિવરોમાં મળે છે, શ્વેતામ્બર આમ્નાયમાં ચોથી-પાંચમી શતાબ્દી બાદ આમ તો જોવા મળતાં નથી^{૧૫}: એમનું 'ભદ્રકીર્તિ' નામ જરા વિચારમાં નાખી દે છે.
- (૨) ગ્વાલિયરને દિગમ્બર સમ્પ્રદાય સાથે સાંકળતાં પંદરમા શતક પૂર્વેનાં સાહિત્યિક પ્રમાણો હજી સુધી તો મળ્યાં નથી, પણ જોટલી પુરાણી તેમ જ મધ્યકાલીન જિનપ્રતિમાઓ ત્યાંથી મળી છે તે સૌમાં નમ્રત્વ સૂચિત છે જ. બીજી બાજુ જોઈએ તો જોરદાર અને વધારે પુરાણાં સાહિત્યિક પ્રમાણો તો શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયને ગોપગિરિ સાથે સાંકળે છે. એવું હશે કે મથુરાની જેમ અહીં પણ શ્વેતામ્બરોએ જિનપ્રતિમાઓ નિર્વસ્ત્ર રૂપે રજૂ કરવાની અન્યથા પાંચમા શતકના અંતિમ ચરણ પૂર્વેની ઉત્તરની પુરાણી પરમ્પરા ચાલુ રાખી હશે ? શું લાટ દેશમાં શરૂ થયેલી^{૧૬} અને પછીથી સાતમા શતકમાં તો ગૂર્જરદેશ સુધી પહોંચી ગયેલી, તીર્થકરોને કટિવસ્ત્ર (ઘોતિયાં) સહિત પ્રસ્તુત કરવાની, પ્રણાલિકા હજુ દશાણાદિ મધ્યપ્રદેશના પંથકોમાં અને શૂરસેનાદિ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં શ્વેતામ્બરોને માન્ય નહીં બની હોય ? ગમે તે હોય, નવમી શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણના અરસામાં સંગ્રહકાર શંકુક તથા ૧૧મી સદીના પ્રારંભમાં મહાકવિ ધનપાલ તો અપ્પભટ્ટિને શ્વેતામ્બર સાધુ રૂપે જ માનતા હતા, અને ૧૧મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં યશોભદ્રસૂરિગચ્છીય શ્વેતામ્બર મુનિ સિદ્ધસેન સ્વગચ્છને અપ્પભટ્ટિસૂરિ સાથે સાંકળે છે, તેમ જ ઈ. સં. ૧૧૭૩નો ધાતુપ્રતિમા લેખ તેમનો સંબંધ ચૈત્યવાસી શ્વેતામ્બર મોદગચ્છ સાથે સ્થાપે છે, જે તથ્ય પણ આ મુદ્દામાં વિશેષ નિર્ણાયક માનવું ઘટે. વિશેષમાં તેઓ યાપનીય કે દિગમ્બર હોવાનાં કોઈ જ પ્રમાણ પ્રસ્તુત બે સમ્પ્રદાયોના સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી. આથી જેમ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, સિદ્ધસેનના સન્મતિપ્રકરણ તેમ જ કેટલીક દ્વાત્રિંશિકાઓ, માનતુંગાચાર્યના ભક્તમરસ્તોત્ર (અને સૌમપ્રભાચાર્યના સિન્દરપ્રકર કાવ્ય) આદિ પ્રસંગે જોવા દાવા દિગમ્બર સમ્પ્રદાય તરફથી થયા તેવા કોઈ જ દાવા હજી સુધી તો દિગમ્બર વિદ્વાનોએ રજૂ નથી કર્યાં.

ચિત્રસૂચિ :-

૧. મથુરા, કંકાલિ ટીલા સ્તૂપમાંથી મળેલ અરિષ્ટનેમિ જિનની પ્રતિમા. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ (ઈ. સં. ૭૭૦ આસપાસ).
૨. ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કિલ્લામાં પડેલ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઉપરનો ખંડિત ભાગ. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ.
૩. ગોપગિરિ, કિલ્લાની આદિનાથની પ્રતિમા. પ્રાય: ૮મી શતાબ્દી ત્રીજું ચરણ.
૪. ગોપગિરિ, કિલ્લા ઉપરની ખંડિત જિનપ્રતિમા. પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨૩૫.

(સર્વ ચિત્રો American Institute of Indian Studies, Varanasi ના સૌજન્ય તથા સહાય દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.)

તાલિકા બપ્પલટ્ટિસૂરિ

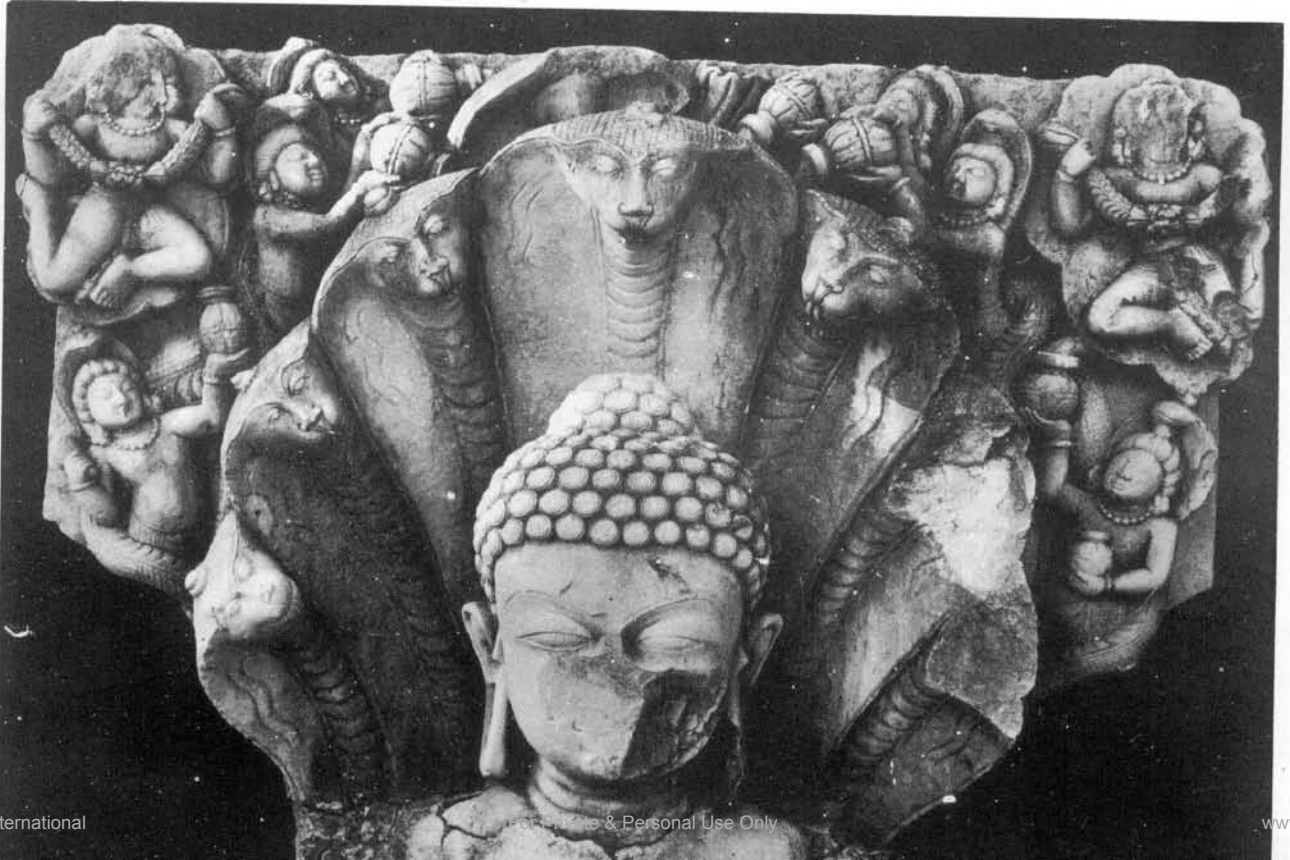
સ્રોત	જન્મ	દીક્ષા	સૂરિપદ	સ્વર્ગગમન
ધર્મધોષસૂરિગચ્છીય પ્રધુમ્નસૂરિ કૃત વિચારસારપ્રકરણ (ઈસ્વી ૧૨મીનો અંત કે ૧૩મીનો પ્રારંભ)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩-૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ની ગણના અનુસાર કલાવલીકાર ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા હેમચન્દ્રાચાર્ય અનુસાર)
રાજગચ્છીય પ્રભાચંદ્રાચાર્ય કૃત પ્રભાવકચરિત (ઈં સં ૧૨૭૮)	વિં સં ૮૦૦ / ઈં સં ૭૪૪	વિં સં ૮૦૭ / ઈં સં ૭૫૦ - ૭૫૧	વિં સં ૮૧૧ / ઈં સં ૭૫૪ - ૭૫૫	વિં સં ૮૯૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯
ભારતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિકૃત કલ્પપ્રદીપ (ઈં સં ૧૩૩૩)	વીં નિં સં ૧૨૬૦ / ઈં સં ૭૩૩ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)	-	-	-
હર્ષપુરીયગચ્છીય રાજશોભરસૂરિ કૃત પ્રભન્મકોશ (ઈં સં ૧૩૪૯)	વિં સં ૮૦૦ / ઈં સં ૭૪૪	વિં સં ૮૦૭ / ઈં સં ૭૫૦ - ૭૫૧	વિં સં ૮૧૧ / ઈં સં ૭૫૪ - ૭૫૫	વિં સં ૮૯૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯ (પ્રબંધકોશકાર પ્રભાવકચરિતકારને અનુસરતા લાગે છે.)
અંચલગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત લઘુશતપદી (સં ૧૪૫૦ / ઈં સં ૧૩૯૪)	-	-	-	વિં સં ૮૯૬ / ઈં સં ૮૩૯-૮૪૦
અંચલગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત વિચારશ્રોત્રી (ઈસ્વીસનના ૧૪મા શતકનો અન્ત કે ૧૫મા શતકનો આરંભ)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩ - ૮૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ અનુસાર) મતાન્તરે વીં નિં સં ૧૩૬૦ / ઈં સં ૮૩૩ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)
અંચલગચ્છીય હર્ષનિધાન કૃત (હરિસેન કે હર્ષનિધાન કૃત) સ્ત્રવ્યસંયમપ્રકરણ (પ્રાયઃ ઈં સં ૧૫૦૦-૧૫૭૫)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૨૦ / ઈં સં ૮૪૩-૪૪ (ઈં સં પૂં ૪૭૭ અનુસાર) (યાકોબિ પ્રમાણે)
તપાજચ્છ પદ્માવલી (વિતર મધ્યકાલીન)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૬૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)
શ્રીદુપમાકાલ શ્રીશ્રમાગ સંઘ સ્તોત્ર અવચૂરિ (૧૬મી - ૧૭મી સદી)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩-૮૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ અનુસાર)

**



૧. મથુરા, કંકાલિ ટીલા સ્તૂપમાંથી મળેલ અરિષ્ટનેમિ જિનની પ્રતિમા.
પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ. (ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ).

૨. ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કિલ્લામાં પડેલ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઉપરનો
ખંડિત ભાગ. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ.





૩. ગોપગિરિ, કિલ્લાની આદિનાથની પ્રતિમા ત્રાય: ૮મી શતાબ્દા ત્રીજું ચરણ.



ટિપ્પાગો અને સન્દર્ભો :-

૧. *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Patan, Vol. I*, ed. L. B. Gandhi (Compiled from C.D. Dalal), Gaekwad's Oriental Series, No. LXXVI, Baroda 1937, P. 195. આની નકલ શ્રી લક્ષ્મણ ભોજક પાટણ જઈ મારા ઉપયોગ માટે, તેમાં અપાયેલાં ચરિતોના સન્દર્ભ બેવા માટે, કરી લાવેલા. તેના પર પંદરેક વર્ષ પહેલાં ડૉ. રમણીક શાહ કામ કરી રહ્યા હતા. તાજેતરમાં તેમના સંપાદન દ્વારા તે પ્રકાશિત થયો છે : જુઓ અજ્ઞાત કર્તૃક પ્રબન્ધચતુષ્ટય, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર-શિક્ષણ નિધિ, અમદાવાદ ૧૯૯૪, પૃ. ૩૭-૩૯.
૨. સં. મુનિ જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા ગ્રન્થાંક ૧૩, અમદાવાદ-કલકત્તા ૧૯૪૦, પૃ. ૮૦-૧૧૧, પદ્ય સંખ્યા ૭૭૧.
૩. પ્ર. ચં. માં કેટલીક નવીન હકીકતો પણ છે, જેના સ્ત્રોત અલગ હોઈ શકે છે. પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના ચરિત-સમાપ્તિ પ્રસંગે કરેલ કથન પરથી પણ લાગે છે કે અપ્પભટ્ટિ સંબંધમાં કર્તાના સમયમાં એકથી વિશેષ સ્ત્રોત મોજૂદ હશે :
 इत्थं श्रीबप्पभट्टिप्रभुचरितमिदं विश्रुतं विचित्रलोके
 प्राविद्धत्ख्यात शास्त्रादधिगतमिह यत्किंचिदुक्तं तदकल्पम् ।
૪. Cf. H.R. Kapadia, *Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Government Manuscripts Library Bhandarkar Oriental Research Institute*, Vol. XIX, Pt. I, Sec. II, pt. 1, Poona 1967. pp. 67-69.
૫. સં. જિનવિજયમુનિ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૧, પ્રથમ ભાગ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૧, પૃ. ૧૨૩.
૬. વિવિધ તીર્થકલ્પ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૧૦, શાન્તિનિકેતન ૧૯૪૦, પૃ. ૧૭-૨૦.
૭. સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૬, પ્રથમ ભાગ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૫, પૃ. ૨૬-૪૬.
૮. સં. જિનવિજયમુનિ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૨, પ્રથમ ભાગ, કલકત્તા ૧૯૩૬, પૃ. ૮૯-૯૯.
૯. આ ગ્રંથમાં અપ્પભટ્ટિ સંબંધમાં કોઈ ખાસ નવીન હકીકત નથી. અહીં ચર્ચામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો ન હોઈ, પ્રકાશન-સન્દર્ભ ટાંક્યો નથી.
૧૦. એજન.
૧૧. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક તો પદ્ધતિસરની હેતુનિષ્ઠ ગવેષણા ચલાવવાને બદલે પ્રબન્ધકારોની એકાન્ત અને કટુ આલોચના પરત્વે લક્ષ વિશેષ પ્રમાણમાં કેન્દ્રિત થયું દેખાય છે.
૧૨. સન્દર્ભ માટે ખાસ તો જુઓ :
 1) S. Krishnaswamy Aiyangar, "The Bappa Bhatti Carita and the Early History of the Gujarat Empire," *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. III, No. 122, Bombay 1928.
 2) S. N. Mishra, *Yasovarman of Kanauj*, New Delhi 1977.
 3) *Gaudavaho*, Ed. N.G. Suru, Prakrit Text Society, Ahmedabad-Varanasi 1975, "Introduction", pp. LXV-LXVI.
૧૩. આ ગામની પિછાન વિષે મતમતાંતરે હતા; પણ (સ્વ.) મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ એ વિષયમાં સાધાર જે નિર્ણય કર્યો છે તે સાચો જણાય છે : (જુઓ એમની "પ્રસ્તાવના" અન્તર્ગત શ્રી અપ્પભટ્ટિસૂરિ, શ્રી પ્રભાવક ચરિત ભાષાંતર), શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથમાળા નં. ૬૩, ભાવનગર વિ. સં. ૧૯૮૭ (ઈ. સં. ૧૯૩૧), પૃ. ૫૭.
૧૪. અહીં આગળ થનાર ચર્ચામાં મૂળ સંસ્કૃત ઉક્તિઓ સન્દર્ભાનુસાર ઉટ્ટંકી છે.
૧૫. તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર-વૃત્તિ પર વિચારતે સમયે મેં આવો નિર્ણય લીધો છે; બેકે આખરી નિર્ણય કરવા માટે સાંયોગિક સિવાય કોઈ ચોક્કસ યા સીધું પ્રમાણ હાલ તો ઉપલબ્ધ નથી.
૧૬. શ્વેતામ્બર પરમ્પરામાં સિદ્ધસેન દિવાકર (ઈસ્વી પંચમ શતી પૂર્વાર્ધ), વાચક સિદ્ધસેન (પંચમ શતક ઉત્તરાર્ધ વા છઠ્ઠા સૈકાનું પ્રથમ ચરણ), જિનભદ્રગણી-શિષ્ય સિદ્ધસેન ક્ષમાત્રમણ (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૫૭૫-૬૨૫), પછી ક્રમમાં સિદ્ધસેન નામધારી તો

તત્ત્વાર્થાધિગમ-વૃત્તિકાર ગન્ધલસ્તિ સિદ્ધસેન (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૭૦૦-૭૭૦ / ૭૮૫?) જ આવે છે. એમના પછી તો નવમી-દશમી સદીમાં સિદ્ધર્ષિ-સિદ્ધસેન, અને ૧૧મી સદીમાં થયેલા “સાધારણાંક” તખલ્લુસ ધરાવનાર સિદ્ધસેન સૂરિ જ છે. આમ બપ્પભટ્ટિ-ગુરુ સિદ્ધસેનની — પાટલા-મોદેરાવાળા ચૈત્યવાસી સિદ્ધસેનની — ગન્ધલસ્તિ-સિદ્ધસેન સાથે જ સંગતિ બેસે છે.

૧૭. આ મિતિ-નિર્ણય મારો છે. સંપાદક મુનિ જમ્બૂવિજયજી એમને ઈસ્વી ૬૨૫ પહેલાં થયાનું માને છે, કારણ કે એ ટીકાકારે સાતમી શતકમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મકીર્તિ (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૫૮૦-૬૫૦ યા તેથી થોડાં વર્ષો પૂર્વે) આદિ વિદ્વાનોનાં મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી : પરન્તુ ઈસ્વી ૭૦૦ પહેલાંની કોઈ પણ શ્વેતામ્બર ટીકાઓમાં દાક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો — દિગમ્બર દાર્શનિક વિદ્વાન અને વાદી-કવિ સમન્તભદ્ર (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૬૫૦-૬૦૦) તથા પૂજ્યપાદ દેવનન્દી (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૬૩૫-૬૮૦), મીમાંસક કુમારિલ ભટ્ટ (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૫૭૫-૬૨૫), અને ઉપરકથિત ધર્મકીર્તિનાં મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ નથી. આથી કાળ-નિર્ણયમાં એ મુદ્દો ઉપયુક્ત નથી. બીજી બાજુ ભેઈએ તો પ્રસ્તુત સિંહશૂર ક્ષમાશ્રમણ ગન્ધલસ્તિ સિદ્ધસેનના પ્રગુરુ છે. સિદ્ધસેન મહાન્ દિગમ્બર વિદ્વાન ભટ્ટ અકલંકદેવની કૃતિ — તત્ત્વાર્થવાર્તિક (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૭૭૦-૭૫૦) — થી પરિચિત હતા તેમ તેમની તત્ત્વાર્થાધિગમ-વૃત્તિ (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૭૬૫-૭૭૫)થી જણાય છે. આથી સિંહશૂરની દ્વાદશારનચક્રટીકાનો સમય વહેલો કરીને ઈસ્વી ૬૮૦-૬૯૦ના ગાળામાં સંભવી શકે અને સરાસરી મિતિ થોડી વહેલી માનીએ તો ઈ ૦ સ ૬૭૫ના અંક પર બેસી શકે. સિંહશૂરના પ્રશિષ્યની દીર્ઘ અને પરિપક્વ ટીકાનો સમય આથી ઈ ૦ સ ૭૬૦-૭૭૦ના ગાળામાં ઠીક બેસે છે.
૧૮. નામ કલ્પિત પણ હોઈ શકે છે.
૧૯. બપ્પભટ્ટિનો જન્મ પ્રભાવકચરિત અનુસાર ઈસ્વી ૭૪૪નો છે. તેમણે ૭૫૧માં દીક્ષા લીધેલી. આમરાજનો પિતા યશોવર્મા ઈસ્વીસન ૭૫૨-૫૩ અરસામાં મૃત્યુ પામ્યો લાગે છે; તે પછી તરત જ ‘આમ’ ગાદી પર આવે છે. આમરાજ — જો તે બપ્પભટ્ટિની વયનો યા તેમનાથી એકાદ બે વર્ષ જ મોટો હોય તો — કાલગણનામાં કેટલાક વિસંવાદો ઊભા થાય છે. વિશેષમાં ‘આમ’ અને બપ્પભટ્ટિના સિદ્ધસેનસૂરિની વસતિમાં વીતેલ વર્ષોના જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે પણ સત્ય ઘટનાને બદલે મધ્યકાલીન ક્રિયદંતીઓથી વિશેષ ન હોય.
૨૦. જુઓ પ્ર ૦ ઘ ૦ પૂ ૦ ૯૧. ત્યાં બપ્પભટ્ટિને તેડાવવાના ઉપલક્ષમાં એક પ્રાકૃત ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે.
૨૧. આ મગધ-સ્થિત ‘રાજગૃહ’ને બદલે રાજસ્થાનમાં અલ્વર ક્ષેત્રમાં આવેલ “રાબેરગઢ” હોવાનો પણ સંભવ છે.
૨૨. ડૉ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પણ કંઈક આવું જ લખ્યાનું સ્મરણ છે, પણ ક્યાં, તેની સ્મૃતિ રહી ન હોઈ અહીં તેનો ઉલ્લેખ જરૂરી હોવા છતાં થઈ શક્યો નથી.
૨૩. See Mishra, Yasovarma., P.42.
૨૪. આ વાતની શક્યતા ઘણી મોટી છે.
૨૫. કવિ વાક્યતિરાજ યશોવર્માના સમયમાં, રાજનાં અંતિમ વર્ષોમાં, સભાકવિ હોઈ બપ્પભટ્ટિસૂરિ કરતાં વયમાં ઘણા મોટા હતા!
૨૬. બપ્પભટ્ટિને લગતાં ચરિતો-કથાનકોની એમના કાળની ઉત્તર ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિગતવાર તુલના કર્યા બાદ જ કંઈક નિર્ણય થઈ શકે. ભદ્રેશ્વરની કલાવલિ(પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૦૦૦)નો ઉત્તર ભાગ વર્તમાને ઉપલબ્ધ નથી. સંભવતઃ તેમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ, શીલાચાર્ય, સિદ્ધર્ષિ, આદિનાં — હરિભદ્રસૂરિ પછીનાં — શ્વેતામ્બર જેન મહાપુરુષોનાં વૃત્તાન્તો હોય. આ ભાગ મળી આવે અને તેમાં જો બપ્પભટ્ટિસૂરિનું વૃત્તાન્ત દીધું હોય તો ગૂંચવાડામાંથી કંઈક રસ્તો શોધી શકવાની શક્યતા રહે.
૨૭. કેમકે, પાછળ કહી ગયા તેમ, તેમની સભાખ્ય તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં દાક્ષિણાત્ય દિગમ્બર દાર્શનિક પંડિત અકલંકદેવના તત્ત્વાર્થવાર્તિકનો પરિચય વરતાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો રચનાકાળ ઈસ્વી ૭૨૫-૭૫૦ના અરસામાં મૂકી શકાય તેમ છે. સિદ્ધસેન ગણીએ એ ગ્રન્થો ઈસ્વી ૭૬૦ના અરસામાં જોયા હોવાનો સંભવ છે.
૨૮. અહીં લેખના અંતિમ ભાગમાં થયેલી ચર્ચામાં તત્સમ્બન્ધ મૂળ પાઠ ઉદ્ધૃત કર્યો છે, જે ત્યાં ભેઈ લેવો.
૨૯. ગૃહીતચક્રાપ્રતિચક્રદેવતા તથોર્જયન્તાલયસિંહવાહિની ।
શિવાય યસ્મિન્નિહ સન્નિધીયતે ક્વ તત્ર વિઘ્નાઃ પ્રભવન્તિ શાસને
- હરિવંશપુરાણ, ૬૬, ૪૪
(હરિવંશપુરાણ, જ્ઞાનપીઠ મૂર્તિદેવી ગ્રન્થમાલા, સંસ્કૃત ગ્રન્થ ૨૭, નવી દિલ્લી ૧૯૭૮, પૃ ૮૦૯, ૬૬, ૪૪.)

૩૦. જેવાં કે બૃહદ્ગચ્છીય વાદીદેવસૂરિ, પૂર્ણતલ્લગચ્છીય હેમચન્દ્રસૂરિ, ચન્દ્રકુલના શ્રીચન્દ્રસૂરિ, ઇત્યાદિ આચાર્યો.
૩૧. બપ્પભટ્ટિના કેટલાક જીવનપ્રસંગો અંગેની જુદી જુદી મિતિઓ માટે જુઓ લેખાન્તે તાલિકા. ઉપર ચર્ચિત મિતિઓ સ્વીકારીએ તો બપ્પભટ્ટિનું આયુષ્ય લખને બદલે ૧૦૦ વર્ષનું હોવાનું ઘટે.
૩૨. જુઓ આ અંકમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત “કવિ દેપાલકૃત ‘ખરતરવસહીગીત’”, કડી ૩.
૩૩. હાલમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત આ રચના પ્રકાશનાર્થે જઈ રહી છે.
૩૪. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ ૧ (ખંડ બીજો), શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૬૭.
૩૫. શ્રી રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયાએ સ્વસંપાદિત પ્રસ્તુત કૃતિની નકલના પ્રશસ્તિ ભાગમાંથી આ ગાથા તારવી આપી છે. તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ તેમનો આભારી છું.
૩૬. ત્યાં ટેકરી પરનું નેમિનાથનું મંદિર ૧૧મી સદી પૂર્વાર્ધનું છે. તેને લગતો પછીનો ઈ. સં. ૧૧૩૭નો તુલ્યકાલીન લેખ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયો છે.
૩૭. સં. ૧૨૨૭ વૈશાખ શુ. ૩ ગુરૌ નંદાણિગ્રામેન્યા શ્રાવિક્યા આત્મીય પુત્ર લૂણદે શ્રેયોર્થ ચતુર્વિંશતિપદ્મઃ કારિતાઃ । શ્રી મોહગચ્છે બપ્પભટ્ટિ સંતાને જિનમદ્રાચાર્યૈઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
(see *Jain Inscriptions*, Pt II, Comp.I Calcutta 1927, P.157, Puran Chand Nahar, Ins. No. 1694. (આ ચોવિસવટો સમ્બેતશિખરના શ્વેતામ્બર મંદિરમાં અવસ્થિત છે.)
૩૮. *Catalogue of Palm-leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandara Cambay*, Pt.2, G.O.S. No. 149, Comp. Muni Punyavijaya, Baroda 1966, p.363.
૩૯. તિલકમજ્જરી, પ્રથમ ભાગ, સં. મુનિ લાવણ્યવિજય, અમદાવાદ ૧૯૨૫, પૃ. ૧૭.
૪૦. આ વિષયમાં એકાદ વણનોંધાયેલ કૃતિનો નિર્દેશ આગળની ચર્ચામાં કરીશું.
૪૧. “બપ્પભટ્ટિસૂરિ ચરિત,” પ્ર. ૭, પૃ. ૮૯-૯૦.
૪૨. કૃતિ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. જુઓ *Tārāyana*, ed. H.C. Bhayani, Prakrit Text Series No.24, Ahmedabad 1987.
૪૩. જુઓ ભાયાણી, “Introduction,” *Tārāyana*, p.11.
૪૪. જુઓ *Tārāyana*, p.4, Text Vs. 5.
૪૫. આ અંગે રાઘવન અને ઉપાધ્યેના ઉપયુક્ત સન્દર્ભો સમ્બન્ધમાં જુઓ ભાયાણી, “Intro.,” *Tārāyana*, p.8.
૪૬. આ સમ્બન્ધમાં વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ *ibid.*, pp. 8,9.
૪૭. જુઓ *Tārāyana*, p.5, vs.9.
૪૮. *Ibid.*, p.72.
૪૯. એમાં નીતિપરક ઉપદેશ, કે જૈનદર્શનનાં સિદ્ધાન્તો-મન્તવ્યોનો કયાંયે નિર્દેશ નથી. બધી જ ગાથાઓ સંસારી-ભાવ જ, કયાંક કૌતુકપૂર્વક, વ્યક્ત કરે છે.
૫૦. પ્ર. ૭ અને પ્ર. ૭૦ જેવાં.
૫૧. સંભવ છે કે તારાગણના વિલુપ્ત વીસેક પદોમાંથી ત્યાં કેટલાંક ઉદ્દેકિત થતાં હોય, આ સમ્બન્ધમાં ચર્ચા માટે જુઓ ભાયાણી, “Intro.”, p. 6.
૫૨. ચતુર્વિંશતીસ્તવ, સં. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, મુંબઈ ૧૯૨૬; આ સ્તુતિ પછીથી કોઈ કોઈ સ્તુતિ-સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ થયેલી છે, પણ કાપડિયાની આવૃત્તિ વિસ્તૃત વિવેચનયુક્ત, સુપ્રસિદ્ધ, અને સરસ રીતે છપાયેલી હોઈ અહીં તેનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.
૫૩. કાપડિયા, ચતુ. સ્ત. ૭, પરિશિષ્ટ.
૫૪. શ્રી શૈવવદ્વાવતીકલ્પ, સં. સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, શ્રી જૈન સાહિત્યોદ્ધારમાલા, પંચમપુષ્પ, અમદાવાદ ૧૯૩૭, પૃ. ૬૯-૭૦.

૫૫. સમગ્ર કૃતિ કાવ્યમય છે, પણ સ્થળ-સંકોચને કારણે એને પૂરેપૂરી ઉદ્દેશિત કરવાની લાલચ રોકવી પડી છે.
૫૬. એજન.
૫૭. આ પ્રથા કેટલાક અન્ય સ્તુતિસંગ્રહોમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આ છેલ્લું પદ્ય ઘણું જ સરસ છે, અને તેમાં બપ્પભટ્ટિની વિશિષ્ટ પ્રૌઢી તેના સુંદરતમ સ્વરૂપે ખીલી ઊઠી છે.
૫૮. પરંતુ પાટણની સં. ૧૨૯૧વાળી, પાછળ કથિત, પ્રતમાં તેને બદલે અઘરિત શબ્દથી શરૂ થતી કૃતિનું પદ્ય ટાંક્યું છે : યથા :
 “અઘરિત-કામધેનુ-ચિન્તામણિ-કલ્પલતે ।
 નમદમરાજનાવતંસાર્ચિત-પાદયુગે ।
 પ્રવચનદેવિ દેહિ મહાં ગિરિ તાં પદુતાં ।
 નવિતુમલં ભવામિ મન્દોઽપિ યયા ભવતીમ્ ॥”
- (જુઓ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રબન્ધચતુષ્ટય, પૃ. ૫૪. સન્દર્ભગત બન્ને પદ્યો કાં તો એક જ કૃતિમાંથી લેવાયાં હોય, યા તો અલગ અલગ રચનાઓમાંથી. જો મૂળે જુદી જુદી કૃતિનાં હોય તો સૂરિની ‘સરસ્વતી’ સમ્બન્ધ આ એક વિશેષ કૃતિ ગણવી જોઈએ. બપ્પભટ્ટિ પરમ સારસ્વત હોવા અતિરિક્ત સરસ્વતીના, એના એક દેવી-શકિત રૂપે, પરમ અનુરાગી અને ઉપાસક પણ હતા તે વાત પણ આથી સ્પષ્ટ બને છે. સરસ્વતી વિષે તેમણે આમ ચારેક સ્તુતિઓ રચેલી, જેમાં બે-એક તો અમુકાંશે માન્રિક સાધના રૂપે બનાવી હતી.)
૫૯. માન્રિક સ્તોત્રો સમ્બન્ધમાં આવી કિંવદન્તીઓ કોઈ કોઈ અન્ય દાખલાઓમાં પણ સાંભળવા મળે છે.
૬૦. પ્ર. ૦ ચ. ૦ પૃ. ૯૮, શ્લો. ૪૪૯-૪૫૦. અસલ પૂરી કૃતિ માટે જુઓ જૈનસ્તોત્રસન્દોહ, સં. ચતુરવિજય મુનિ, અમદાવાદ ૧૯૩૨, પૃ. ૨૯, ૩૦.
૬૧. પ્ર. ૦ ચ. ૦ પૃ. ૧૦૫, શ્લો. ૬૧૭ - ૬૧૯.
૬૨. જુઓ અ. ૦ ક. ૦ પ્ર. ૦ ચ. ૦, પૃ. ૬૭ - ૬૮. સ્તોત્ર દશ પદ્ય યુક્ત છે.
૬૩. અહીં ઉદ્ધૃત કરેલાં પદ્યો પ્રસ્તુત સ્થળેથી લીધેલાં છે.
૬૪. પૂરી કૃતિ માટે જુઓ સ્તુતિતરંગિણી (સંસ્કૃત ભાગ-૨), સં. વિજયભદ્રંકર સૂરિ, મદ્રાસ વિ. સં. ૨૦૪૩ (ઈ. સં. ૧૯૮૭), પૃ. ૨૭૭.
૬૫. આની ચર્ચા હું થોડા વિસ્તારપૂર્વક અન્યત્રે કરી રહ્યો હોઈ અહીં વિશેષ કહેવું છોડી દીધું છે.
૬૬. જેમ કે અહીં પ્રથમ પદ્યના દ્વિતીય ચરણમાં “પ્રેમસ્થાભિરામો” છે તો શાન્તિદેવતા સ્તુતિમાં પ્રેમસ્થાને કિમતિ કૃપણા જેવા શબ્દો મળે છે. (‘પ્રેમ’ શબ્દ નિર્ગન્થ સ્તુતિઓમાં બપ્પભટ્ટિની કૃતિઓ સિવાય જોવા મળતો નથી.) તેમના શારદાસ્તોત્રમાં દ્વિતીય પદ્યમાં ગણધરાનન-મણ્ડપનર્તકી કહ્યું છે, તો નેમિનાથ સ્તુતિમાં અગ્નિકા માટે ચોથા પદ્યમાં સા નેમિનાથ પ્રમુપદકમલોત્સવ શ્રંગારપૂજી જેવી સમાન વર્ગની ઉપમાનો પ્રયોગ કર્યો છે.
૬૭. પ્ર. ૦ ચ. ૦, પૃ. ૮૪, શ્લો. ૧૪૦-૧૪૧.
૬૮. સન ૧૯૭૭માં કરેલા સર્વેક્ષણ દરમિયાન મેં તે સૌ ત્યાં જોયેલી.
૬૯. હાલ હું તેનું સંપાદન કરી રહ્યો છું.
૭૦. *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Patan, Vol. I, P. 316.*
૭૧. પ્રસ્તુત અભિલેખ ઘણો પ્રસિદ્ધ હોઈ અહીં તેનો સન્દર્ભ ટાંક્યો નથી.
૭૨. જુઓ શ્રીવસ્તુપાલચરિત, શ્રી ક્ષાંતિસૂરિજૈનગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૫, અમદાવાદ ૧૯૪૧, પૃ. ૧૧૨, ૭.૨૬૪.
૭૩. જુઓ વિ. ૦ તી. ૦ ક. ૦, પૃ. ૧૮.
૭૪. એજન, પૃ. ૧૯.
૭૫. ઉત્તર મધ્યકાળમાં શ્વેતામ્બરોમાં જયકીર્તિ, રત્નકીર્તિ, સરખાં નામો દેખા દે છે ખરાં.
૭૬. જૂનામાં જૂના પુરાવાઓ આકોટામાંથી મળી આવેલ છઠ્ઠા-સાતમા સૈકાની શ્વેતામ્બર ઘાતુ-પ્રતિમાઓમાં મળે છે.